

TÜRK HAKANLIĞI (KARAHANLI)'NDA HAN SÜSİ: EVLATLIK ORDUSUNDAN KOMİTELER VE TEGİNLERE HAKANLIK GULÂMLARI VE HAKAN OĞULLARI Khan Süsi in the Turkish Khanate (Qarakhanids)

Ömer Soner HUNKAN*

Öz

Türk Hakanlığı (766-1212) ordusu iki ana sınıftan oluşmaktadır. Bunlardan ilki “han süsi” yani hakan ordusudur. Diğeri ise “kara kamag süsi” denilen halk ordusudur. Bu makalenin konusu olan “han süsi”, gulâm sınıfına mensup hakanın muhafızları ve has askerleri ile merkezî otoriteye hiyerarşik basamaklar ile bağlı hakanın oğulları ve diğer akrabalarından müteşekkildir. Türk Hakanlığı hem yerleşik hem de bozkırlı kültürü temsil eden bir Türk devlettir. Dolayısı ile askeri kaynağı, hem bozkırlı komitelerden hem de yerleşik unsurun “evlatlık ordusu” ve “tegin”lerinden beslenmektedir. Türk Hakanlığı'nın İslâm dairesine girmesinden sonra ise bu askeri kavramların yerini “gulâm” ve “ben-i hakan” yani hakan oğulları tabirinin aldığı görülmektedir. Bu kapsamda ele alınan makalede hakanlığın han süsi, İslâm öncesi ve İslâmi dönemler gözetilerek detaylı bir şekilde irdelenmektedir.

Abstract

The Turkish Khanate (Qarakhanids) army consists of two main classes. The first is “Khan susi”. So it's the king's army. The other is the people's army (that is, kara kamag susi). The “Khan susi”, which are the subject of this article, are the khan's palace guards and special forces. In addition, the sons of the khan are another part of this military force. The Turkish Khanate is a Turkish state that represents both established and steppe culture. For this reason, the military source consists of both “adoption army (evlatlık ordusu)” and tegins. After the Turkish khanate entered Islam, the names

---

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, Öğretim Üyesi

"gulam" and "ben-i khan" are being used instead of these military concepts. In this article, these concepts are examined in detail in the pre-Islamic and Islamic periods.

Keywords: Qarakhanids, Qarakhanids Army, Gulam, Tigin, Adoption Army

Giriş

"Karahanlılar Devleti" tâbirine devletin yaşadığı devirde ve sonrasındaki kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bu sunî isim 1874'de Rus bilgin Grigorev tarafından verilmiş olup, sonradan yapılan yayınlarda geniş bir kabul görmüştür. Oysa devrin kaynaklarında ittifak halinde kökeni Âl-i Afrasyab [Afrasyab (Tonga Alp Er) Hanedanı]'a bağlanan bu devletin orijinal adı olarak "Afrasyab Oğulları" ve "Türk Afrasyablı Melikler" tabiri kullanılmaktadır. Afrasyab et-Türkî'nin "hakan" ve oğullarının da "han" unvanına izafeten "hakaniyye=hakanlık" ve "haniyye=hanlık" ifadesinin de devlet adı olarak sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir. Bu nedenle devlete "hakan oğulları" da denmektedir.¹ Hatta Ömer Hayyam hakan oğullarından Hakan Şemsü'l-Mülk Nasr'ı Buhara'da ziyaretinde söylediği şiirinde onları açıkça "Türk Devleti (Devletü't-Türk)" olarak isimlendirmekte ve devletin ebet müddet daim olmasını niyaz etmektedir.² Ortaçağın büyük tarihçilerinden İbnü'l-Esir Afrasyab'ın Türklüğüne ve devletin sistemine atıfla devlete, "Türk Hanlığı/Hakanlığı", Kâşgarlı Mahmûd ise "et-Türkü'l-Hakaniyye" yani "Hakanlı Türkleri" demektedir.³ Şu halde bu yazıda sunî "Karahanlı" adı yerine "Türk Hakanlığı" tabirini kullanmak, tarih yazıcılığının ve metodunun gerektirdiği bir zorunluluk olacaktır.

Türk Hakanlığı (766-1212)'nin başkenti Balasagun (Kuz Ordu) Issık Göl'ün kuzey batısında yer alır. Batısında Talas nehri boyunca ticari ve siyasi açıdan önemli bir vilayet olan Taraz bulunur. Taraz'dan ayrılan bir güzergâh Seyhun'un kuzey batıya kıvrıldığı noktada Şâş (Taşkend) vilayetine ve diğer bir güzergâh da Aşağı Seyhun'da Farab (Otrar)'a ulaşır. Türk Hakanlığı'nın ulaştığı en geniş

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ömer Soner Hunkan, Türk Hakanlığı Karahanlılar, İstanbul, IQ Yayınları, 2011, s.59-64

² Şehrezûrî, Şemsüddin. Nüzhetü'l-Ervâh, (Çev: Eşref Altaş), İstanbul, 2015, s.740, (Arapça Metinde s.741).

³ İbnü'l-Esir, El-Kâmil fi't-Târîh, (Neşr: A. El-Kâdî), IX, Beyrut, 1995, s.320. Kâşgarî, Mahmûd. Divânü Lügâti't-Türk, Tıpkı Basım. tıpkı basım, s.11.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

sınırlara göre kuzey doğusunda Balkaş gölü vardır. Buradan İli havzası ile Issık Göl'ün doğusundan güneye düz bir çizgi çekildiğinde Hotan şehrine varılır. Hotan, İpek yolunun veya Uygur, Çin ve Tibet'ten hakanlık ülkesinin güney doğusuna girişte ticarî mahiyette bir kapıdır. Batısında Kâşgar (Ordu Kend) hem siyasî hem de Hindistan, Çin ve Mâverâünnehr arasında önemli bir ticarî kavşaktır. Kâşgar'dan batıya doğru gelindiğinde yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile marûf Fergana vadisine geçilir. Burada Ahsiket ve Özkend önemli kentlerdir. Fergana gibi Mâvereünnehr'in bir parçası olan Soğd vadisinde iki büyük şehir Semerkand ve Buhara yer alır. Batı Türk Hakanlığı'na başkentlik yapan Semerkand'ın güney batısına doğru tarihi Demir Kapı'yı geçtikten sonra Tirmiz vilayetine varılır. Yukarı Ceyhun'un doğu kıyısındaki Tirmiz'e karşısında nehrin batı yakasında Belh vilayeti, Türk Hakanlığı ile Gazneliler ve Büyük Selçuklular arasında pek çok savaşa tanıklık etmiştir. Zira burası Mâverâünnehr'in Toharistan'a ve güneyden Horasana'a açılan stratejik kapısıdır. XII. yüzyıl başından itibaren Hanefî ulemasının dini merkezi konumundaki Buhara'dan ise batıda Beykend yolunu takiple Ceyhun kıyısında Firebr'e ve oradan nehir geçilerek çöl muntkasında Âmul'a gelinir ve Horasan'a ayak basılır. Buradan da Selçukluların doğu başkenti Merv'e varılır. Hakanlığın en batısındaki doğal sınırı olan Ceyhun nehrinin Aral Gölü'ne döküldüğü mecrasında ise Hârizm toprakları vardır.

Kısaca, Çin'den batı istikametinde İpek yolu güzergâhlarının birleştiği ve oradan farklı yönlere dağıldığı coğrafyanın hâkimleri olan Türk Hakanlığı'nın askerî yapısı, bir taraftan uçsuz bucaksız bozkırlara, diğer taraftan da şehir kültürünün yaygın olduğu Mâverâünnehr topraklarına sahip olması nedeniyle hem bozkırlı hem de yerleşik askeri kültürü üzerinde barındırma özgülüğüne sahiptir. Ayrıca X. asrın ilk yarısında hızlı bir şekilde İslam dairesine giriş yapmış ve yeni bir askerî kültürün etkileşimi içinde, İslam'ın doğu sınırının savunucuları olmuşlardır. Dolayısıyla hakanlığın askerî kültürünün izleri Orta Asya'ya özgü derin bir geçmişe sahipken, İrân ve Ön Asya'ya ait askerî unsurları da bünyesine katmıştır.

1. Han Süsi (Hakan Ordusu)

Makalenin konusunu teşkil eden "Han Süsi (Hakan Ordusu)", Türk Hakanlığı (766-1212) ordusunun insan kaynağının ana iki sınıfından ilki olup, hakanın muhafızları ve has askerleri yani gulâmları ile merkezî otoriteye hiyerarşik basamaklar ile bağlı "tâbî"

ve “alt tâbî” statüsündeki hakanın oğulları ve diğer akrabalarından müteşekkildir. Konumuz dâhilinde olmayan diğeri Halk Ordusu (Kara Kamag Süsi) ise sosyal yapıda hakandan sonra gelen ve muhtelif hiyerarşik unvanları bulunan boy beylerinin askerlerini ve tâbî yerel yöneticiler ile bölgelere özgü muhtelif askeri sınıfları temsil etmektedir.

1.1. Sü'den Ordu Kavramına Geçiş

Türk Hakanlığı dönemi Türkçesinde “ordu” kelimesi askeri bir manayı ifade etmiyordu. Ordu, hakanın bulunduğu şehre veya başka bir ifade ile başkente yani idarî merkeze deniyordu. Meselâ, hakanlığın esas başkenti Balasagun'a “Kuz Ordu=Kara Ordu (kuzey=büyük başkent)”, güney batıdaki idari merkez Kâşgar'a “Ordu Kend”, Mâverâünnehr'de bir dönem yönetim merkezi olmuş olan Debusiye'ye de “Kutlug Ordu” denmekteydi.⁴ Asker ve orduyu ifade için o dönemde “sü (sü veya su)” kelimesi kullanılıyordu. Nitekim “Su (sü) uyur düşman uyumaz. [Asker (ordu) uyur, düşman uyumaz]” atasözü herkesin malumudur.

Askeri terminolojide “sü” anlamca geniş bir yelpazeye sahipti.⁵ Ordu manası dışında “asker”, “er”, “muharip”, “askerî birlik”, “kita”, “sefer”, “savaş (harp)”, “muharebe” ve “cephe” anlamlarını da ihtiva ettiğine kayıtlarda rastlanmaktadır. Askerî pek çok eylem ve fiiler yine “sü” terimi ile yapılmaktadır. Meselâ, “süledi” fiili, “sü”den türetilerek “asker sevk etmek” eylemini ifade için kullanılırken, “sü teril” askerin veya askeri birliğin toplanması manasına gelmektedir. Silah arkadaşı “südeş”, komutan anlamında ise “sübaşı”, yine “sü”den türeyen isimlerdir.⁶ Askeri bir terim olarak MS 329 yılından Türk hakanlığı devri sonuna kadar Türkçede askerî anlamda geniş bir kapsamda kullanılan “sü” kavramı, tarihî-askerî sahada İran ve Anadolu coğrafyasında XIII. yüzyılda artık terk edilerek yerini leşker, asker ve çeri gibi kavramlara bırakmıştır. Bugün bu kelimeye karşılık gelen “ordu” tabiri ise varlığını bilhassa “ordugâh” manasında Osmanlı devleti bünyesinde artan ve genişleyen bir sıklıkta devam ettirerek, XX. yüzyıla gelindiğinde “sü” kavramının tam karşılığı ile

⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Ömer Soner Hunkan, İpek Yolunun Muhafızları Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu, İstanbul, 2015.

⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Süer Eker, “Sü ve Sü ile Yapılan Tarihi Askeri Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme”, Türk Bilig, sa.12, 2006.

⁶ Eker, a.g.m.,s.109-110, 122.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

yerini almıştır.⁷ “Sü” aynı zamanda Doğu Türkçesinde de benzer bir akıbete uğramış olup, bugünün Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde onun yerini “asker ve koşun veya goşun” kelimeleri almış bulunmaktadır.⁸

1.2. Gulâm Sistemi

Arapça bir kelime olarak “Gulâm”, “erkek çocuk, delikanlı, âzat edilmiş köle, genç hizmetkâr, efendisine bağlı muhafız” anlamlarında olup, çoğulu “gilmân, gılme ve ağlime”dir.⁹ Gulâm terimine karşılık kullanılan bir diğer terim “mendlûk (çoğulu memalik)”tür.¹⁰ İslâm tarihi kapsamında gulâmların sarayda ve orduda istihdam edilmeleri ile idari-askeri teşkilatın bir unsuru olmalarının kökeni Hz. Ömer dönemine irca edilmektedir.¹¹ Bununla birlikte bir sistem olarak oraya çıkışının Araplara özgü kabul edilmesi mümkün gözükmemektedir. Gulâmın tedariki, eğitimi, hizmete alınması, ücreti, idari ve sosyal statüsündeki benzer ve farklı yönleri ile Araplardan önce farklı devletler ve coğrafyalarda uygulamalarına rastlanmaktadır.¹² Bu nedendir ki, konunun mütehasısları arasında tartışma hâlâ sürmektedir.¹³ Türk Hakanlığı'nın 960 yılından itibaren artan bir şekilde tazyik ettiği ve nihayet 1004 yılında Buhara, Semerkand ve bütün Mâverâünnehr'i alarak mirasını devraldığı Sâ mânî devletinde “Türk” unsuru etrafında şekillenen gulâm sisteminin varlığı bilinmektedir. Dolayısıyla Türk Hakanlığı'nda gulâm sistemi, gerek Sâ mânîler gerekse sonraki diğer devletlerle olan siyasi-askeri ilişkiler ile bazı sosyal hadiseler

---

⁷ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London, 1972, s.781; Eker, a.g.m., s.106. Ayrıca bkz. Hunkan, a.g.e.,

⁸ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s.662-663.

⁹ Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm”, *DİA*, C.14, s.178; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, s.110.

¹⁰ Yıldız, a.g.e., 110.

¹¹ M. Nadir Özdemir, *Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde Kölelik (749-847)*, SÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2004, s.26.

¹² Bu sistemin muhtelif coğrafyalara göre versiyonları hakkında bkz. Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, (çev. Kürşat Yıdırım), Ankara, 2011, s.11-24.

¹³ Bu konuda Doğulu ve Batılı araştırmacıların yaptığı tartışmaları için bkz. David Ayolon, “Mendlûk Devletinde Kölelik”, (Terc.: Samira Kortantamer), *L'Esclavage Mamelouk, Oriental Notes and Studies*, No. 1. Kudüs, 1951: 211-247; Cengiz Tomar, “Ortaçağ İslam Dünyasında Askeri Kölelik Sistemi”, *MÜSBE*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2006; M. N. Özdemir, *Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde Kölelik (749-847)*, SÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2004. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara, 2010.

çerçevesinde İslam kaynaklarına yansımıştır. Ancak bunlara geçmeden önce sistemin Türk Hakanlığı açısından Orta Asya geçmişine bir göz atmanın, aslında bunun hakanlığa hiç de yabancı olmadığını ortaya koyacağı kanaatindeyim.

1.2.1. Gulâm Sisteminin Türk Geçmişi

1.2.1.1. Evlatlık Ordusu, Oğul ve Köle Satışları

“Evlatlık Ordusu”nun ilk örneklerinden birine An Lu Shan (703-756)’ın biyografisinde rastlanmaktadır. Annesi Kök-Türk A-shih-te soyundan bir kamdır.¹⁴ Küçükken kaybettiği babası da yine Kök-Türklerin bir mensubudur. Ancak üvey babası Kök Türklerin Semerkandlı komutanı Soğd An P’o-chih’in soyadını alan An Lu Shan, yirmi yaşlarında iken işlediği bir suç vesilesi ile dikkatine mazhar olduğu You Chou valisi Chang Shou-kui tarafından himaye edilir ve oğlu gibi yetiştirilir.¹⁵ Çin ordusunda gösterdiği fedakârlıklarla 747 yılında saraya kabul edilir. Sarayda itibarı gün geçtikçe artan An Lu Shan’a, çeşitli unvanlar taltifiyle yetkileri arttırılır.¹⁶ Ancak bu durum, sarayda ona yeni muhalifler kazandırır. Bunun farkında olan An Lu Shan, bir taraftan topraklarını tahkim ettiriyor diğer taraftan da Tongra, Hsi ve Kitan boylarından seçtiği ve evlatlığına aldığı sağlam yapılı, savaşçılığa yatkın ve iyi ahlaklı sekiz bin kişiyi küçük yaştan itibaren özel olarak yetiştiriyordu. Bunlara “Hu” dilinde “kahraman” anlamına gelen “yeh-luo-ho” deniyordu.¹⁷ An Lu Shan onlara öz oğlu gibi davranıyordu.¹⁸

Çin’de evlat edinme geleneği bulunmakla birlikte bundan bir askeri teşkilat unsurunun kurulduğu görülmüş bir olay değildi.¹⁹ Buna karşın Kuzey Çin’de Türk tarihinin önemli bir evresini temsil eden Sha-t’o Türkleri (907-960) askeri teşkilatında da bir “evlatlık ordusu” müşahede edilmektedir. Sha-t’o lideri Li-k’e-yung Çin’i fethetmek için küçük yaşta olan çocukları ve büyük yararlılıklar gösteren şahısları evlat olarak kabul etmiş, sonra evlat edinilen

¹⁴ Tilla Deniz Baykuzu, An Lu Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti, Konya, 2013, s.57.

¹⁵ Baykuzu, a.g.e., s.59, 61.

¹⁶ Baykuzu, a.g.e., s.78.

¹⁷ Baykuzu, a.g.e., s.82.

¹⁸ Christopher I. Beckwith, İpek Yolu İmparatorlukları, (çev. Kürşat Yıdırım), Ankara, 2011, s.19.

¹⁹ Wu Hsing-tung, Beş Sülale Çağında Sha-t’o’ların Çin Toplumuna Etkileri, Doktora Tezi, Taipei, 1070, s.58; Özkan İzgi, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Uygur Vesikalarına Göre), Ankara, 1987, s.94.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

şahıslar da başkalarını evlat edinmişler ve gittikçe artan bu evlatlardan bir “evlatlık ordusu” meydana gelmiştir.²⁰ Ancak Sha-t’o lideri evlatlıklarının tedarik ettiği evlatlıklarını onaylamalı ya da evlatlıklar bunun için ondan izin almalı idi. Evlatlık ordusundan emir olanlara “Yi-er-cnün-shih” yani “evlatlık ordusunun komutanı” denmekteydi.²¹ Evlatlıklar muhtelif milletlerden temin ediliyordu. Fakat Çin asıllı olanlar çoğunlukta idi. Evlat olarak kabul edilenlere asıl soyadları ile birlikte babalığına binaen “Li” soyadı verilirdi. Onlardan bazılarında kendilerine daha yakın ve daha samimi göstermek için “ts’un” veya “ts’ung”, (Meselâ, Uygur ve asıl soyadı Chang olan Li-ts’un-hsin gibi.) diğerlerine ise “ssû” kelimesi eklenirdi. Li-k’e-yung’un oğlu ilk Sha-t’o kaganı Li-ts’un-hsü babasının kurduğu evlatlık ordusunu devam ettirmiş ve O da general, vali, vd. şahıslara isimler vererek geleneği sürdürmüştür. Diğer taraftan evlatlık yolu ile temin edilenlerin dışında Sha-t’o’lar esir ettikleri Kitan oğulları ve generallerine de soyadı ve isim vermişler, ancak onları diğerlerinden ayırmak ve mazilerini hatırlatmak için “Li” yerine başka kelimeler kullanmışlardır.²² Yedisi Çin asıllı olan On iki evlatlık komutanın idare ettiği evlatlık ordusu, Sha-t’o’ların en kuvvetli ve en güvenilir askeri unsuruydu.²³ Sistemin işleyişi, “su gemiyi yürütebilir de batırabilir de.” kabilinden idi. Zira evlatlıklar Sha-t’o’ları desteklediği ölçüde Sha-t’o’lar kuvvetlenmiş, aksi halde ise zayıflamalarına ve Çinlileşmelerine yol açmıştır. Nitekim evlatlıklar Sha-t’o’ların taht mücadelesinde ön planda idi. Li-k’e-yung’un ölümünden sonra oğlu Li-ts’un-hsü tahta geçerken babasının evlatlıklarının iç isyanına maruz kalma tehlikesi yaşamıştı. Ancak kendisinin ölümü akabinde artık tahta geçen kendi öz oğlu değil, babası tarafından evlat edinilen Li-ssû-yüan idi. O da ölünce yerine oğlu geçti ise de çok sürmemiş, bir diğer evlatlık Li-ts’ung-k’a isyanla tahtı ele geçirmişti.²⁴ Nihayette evlatlık ordusu, Sha-t’o’ların iç siyasi çekişmelerinin temel müsebbibi haline geldi. Sistem ilga edildi ancak Sh-t’oların ömrü de çok sürmedi.²⁵

---

²⁰ Wu Hsing-tung, a.g.e., s.59, 66.

²¹ Wu Hsing-tung, a.g.e., s.59.

²² Wu Hsing-tung, a.g.e., s.60-63.

²³ Wu Hsing-tung, a.g.e., s.67

²⁴ Wu Hsing-tung, a.g.e., s.66-67.

²⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Wu Hsing-tung, *Beş Sülale Çağında Sha-t’o’ların Çin Toplumuna Etkileri*, Doktora Tezi, Taipei, 1070, s.58-74; Cahit Alptekin, *Sha-T’o Türkleri Siyasi ve Kültürel Tarihi*, İstanbul, 2008, s.116-1124.

Uygurlara ait oğul ve köle satışlarına dair alım-satım vesikaları, hem evlat hem de gulâm tedarikindeki sosyal sebepleri izah eder mahiyettedir. Vesikalar on iki hayvanlı Türk takvimine göre hazırlanmış olmakla birlikte bunların Miladi hangi tarihe tekabül ettikleri tartışmalıdır.²⁶ Oğul satış vesikası bir tarihle başlayıp, kimin hangi ihtiyaçtan dolayı oğlunu kime sattığını gösterir bir cümle ile devam etmektedir. Buna göre satış sebepleri geçim sıkıntısı, gümüş para, eşya ihtiyacı, pamuklu bez ve neslin devamı olarak özetlenebilir.²⁷ Meselâ, “Kutluk Temür, Er Togmuş ve Tokdamış, (bize) kullanmak için gümüş yarmak (para) lazım olduğundan, Sengekdez Aka’dan altmış altın alarak, babası (ben) Kutlug Temür, ağabeyi er Togmuş, üçümüz oğlum Mubarek’i sattım.”²⁸ Oğul, baba tarafından veya baba yoksa büyük kardeş sorumluluğunda satılmaktadır. Evlat edinmiş kişi, onun maddi ve manevi bütün sorumluluğunu üzerine almaktadır. Kötü davranılmaması şartıyla evlatlık, babalığının sözünden çıkmayacak, onun için çalışacak ve doğru sözlü olacaktır. Akde muhalif davranılırsa ceza olarak taraflar hanın ordusuna veya hazinesine iki deve, at, köle, altın yastuk vs. vermek zorundadır.²⁹ Vesikalarda köle satışlarının da sebebi olarak para ve pamuk bez ihtiyacı olduğu görülmektedir. Burada, erkek köle için “kul” ve “er karabaş”, kadın köleleri ifade için “küng” terimleri kullanılmıştır.³⁰ Cinsiyet ayrımı yapılmadan genel anlamda köle karşılığı olarak, “karabaş” kullanılmaktadır ki, bu terimler Türk Hakanlığı Türkçesi ve Türkçe kaynakları için de geçerlidir. Meselâ, “Bana, Liw Taipu’nun oğlu Kawçü’ye kullanmak için gümüş lazım olduğundan, Poking isimli erkek kölemi (er karabaşımı), saygı değer Kingsun’dan kırk yedi stir gümüş alarak sattım.”³¹ Kadın kölelerin satışına dair de vesika mevcuttur: “... Bana Kalımtu’ya pamuklu bez lazım olduğundan, Bulat’tan yüz pamuklu bez alarak tulat isimli kadın kölemi (küngüm-ni) sattım.”³²

Buraya kadar bahsi geçen evlatlık ordusu, oğul ve köle satışlarına dair bilgileri, İslamî dönemin “gulâm” sistemi ile kabaca

²⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Uygur Vesikalarına Göre)*, Ankara, 1987, s.57-58.

²⁷ İzgi, a.g.e., s. 89.

²⁸ İzgi, a.g.e., s.89-90.

²⁹ İzgi, a.g.e., s.90-93.

³⁰ İzgi, a.g.e., s.97.

³¹ İzgi, a.g.e., s.97.

³² İzgi, a.g.e., s.102.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

karşılaştırdıktan sonra Türk Hakanlığı'nın bu dairedeki yeri konusunda birkaç söz etmeye fırsatı olabilir. Öncelikle An Lu Shan'ın çocukluklarından itibaren askeri amaçları için yetiştirdiği sekiz bin kişilik evlatlık ordusundan bahsedecek olursak, malum olduğu üzere onlara “yeh-luo-ho” deniyordu. Çinli araştırmacı Jou'ya göre bu kelime eski okunuşu cihetiyle Türkçe “Solagay” olup, anlamı “solak”tır ki, bunlar Osmanlı devletinde hükümdarın yakın korumalarından idiler.³³ Osmanlı kapıkullarından solaklar, padişahın atının her iki yanından ilerleyip, yay ve okları çekilmiş bulunurdu. Yeniçeri ocağını teşkil eden ortarlardan idiler ve seçilmiş boylu poslu solaklara Solakân-ı Hassa denirdi.³⁴ “Yeh-luo-ho” aynı zamanda Farsça “chakar (çâkir)” kelimesi ile karşılanan “chieh” ile aynı manadadır ve bu An Lu Shan'ın Soğd kökenli savaşçı askerlerine işaret etmektedir.³⁵ Yeh-luo-ho hakkında bir diğer görüş, Çince ağzında “yerlak xa” onun kelime Türkçe-Moğolca “erlik han” kelimesinin karşılığı olmaktadır.³⁶ “Erlık” kelimesi açısından bakıldığında bunun Türk Hakanlığı'nda saray hizmetlerini gören “hizmetkâr (gulâm)”³⁷ manasındaki “er at” ikilemesini hatırlatmaktadır ki, bunun Kök-Türk yazıtlarına binaen “erlik adı” şeklinde de yorumlandığından yukarıda bahsedildi.

Sha-t'o'lardaki evlatlık ordusuna gelince, bu sistemi, gerek devlete esas teşkil eden memlûk sistemiyle gerekse kaynakları açısından diğerlerine göre daha teferruatlı bilgi sahibi olunabilen Memlûkler (1250-1517)'in “memlûk ordusu” ile karşılaştırmak bize bir fikir verebilir:

a. Gulâm'ın Tedariki: Sha-t'o'ların çeşitli milletlerden sağladıkları evlatlıkları nasıl temin ettikleri kaydedilmemektedir. Ancak, Uygur hukuk vesikaları gösteriyor ki, bunlar sadece devletlerin veya boyların birbirleri ile yer, yurt gibi ekonomik ve siyasi sebeplerle yaptıkları sefer ve savaşlarda elde ettikleri esirleri muhtelif pazarlarda satmaları veya ordularına onları dâhil etmeleri

---

³³ Çinli araştırmacı Jou'nun görüşü ve konuyla alakalı makalesi için bkz.: Baykuzu, a.g.e., s.82.

³⁴ Daha geniş bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, I, Ankara, 1988, s.218-226; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, İstanbul, 1993, s.254-256.

³⁵ Baykuzu, a.g.e., s.82-83; Beckwith, a.g.e., s.18-19, 21.

³⁶ Baykuzu, a.g.e., s.83.

³⁷ KB, M, No:55 bab.

ile temin edilmiyor. Başta geçim sıkıntısı, para, eşya ve coğrafyaya özgü bazı yaşamsal ihtiyaçların karşılanması için de evlat satılabiliyor. Memlûkler benzer sebepler çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya steplerinden tüccarlar vasıtası ile muhtelif milletlerden köle temin ediyorlar. Bunların dışında söylenebilecek salgın hastalıklar (veba) sonucu ailelerin çocuklarını kurtarmak için satmaları nedeniyle memluk temini de söz konusudur ki, bu salgınların Orta Asya'da da zaman zaman yaşandığı ve bunların ne gibi etkilere sebep olduğuna bilinmektedir.

b. Sultanın Onayı: Sha-t'o lideri veya kaganı alınan evlatlıkları onaylar yani onun izni dahilinde alınır. Bu durum Memlûklerde de sultanın onayına bağlıdır.

c. Yaş Aralığı: Sha-t'o'ların evlatlıkları küçük yaşta edinildikleri açıkça belirtilmektedir. Memluklerde de durum böyledir.

d. Ad, Unvan ve Lakap Verme: Memlûkler temin edilen memlûke ilk olarak Türkçe bir isim veriyor, buna sıfat olarak bağlı buldukları millet v.s. yazılıyordu. Bir de bağlı oldukları emirlerin nisbesi de ekleniyordu: Aybek et-Türkmânî es-Sâlihî. Bu uygulama hemen hemen aynıyla yukarıda sözü edildiği üzere Sha-t'o Türklerinde de icra ediliyordu. Evlatlık, kendi millet adı yanına, kendisini sahiplenen babalığın soyadını alıyordu. Memlûklerde "tibâk" adı verilen mekânda eğitime alınan memlûklerin dışında doğrudan sultanın hizmetine alınan imtiyazlı küçük bir memlûk gurubu "hâssekiye" vardı ki, Sha-t'o'larda bunları diğerlerinden ayırmak için soyadlarının ardından "ts'un" veya "ts'ung" terimleri kullanılırdı. Evlatlık ve sahibinin birbirleriyle olan baba-oğul bağı, Memlûklerde ağa-ini arasındaki "hoşdaş"lık veya sultan-memlûk arasındaki "sultan-oğul" ilişkisiyle aynıdır. Memlûk hizmetteki memlûkler başarılarına göre yükselerek "mahdûm" olarak emîr unvanı alabildiği gibi, Şha-t'o' evlatlık ordusunun mensupları da başarıları sonucunda Yi-an-cnün-shih"³⁸ yani "evlatlık ordusu komutanı" makamına erişebilirdi. Sha-t'o'larda on iki evlatlık ordusu komutanı vardı. Memlûklerde ise XV. asırda on iki "tibâk" bulunuyordu.³⁹

³⁸ Wu Hsing-tung, a.g.e., s.59.

³⁹ Memluk ordusu konusunda bkz. David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik", (Terc.: Samira Kortantamer), L'Esclavage Mamelouk, Oriental Notes and Studies, No, 1. Kudüs,

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

e. İşleyiş: Memlûklerin sultanla veya muhalif unsurlarla ilişkilerinin mahiyeti devletin iç ve dış gücünün artmasına veya sarsılmasına sebep olabilirdi. Aynı husus Şha-t'olar için de geçerli idi.

f. Hükümdar Olma: Hem Şha-t'olarda hem de Memlûklerde evlatlıkların “kagan” ve memlûklerin de “sultan” unvanı ile tahta çıkmalarını mümkün kılan bir şans ve imkân vardı.

g. Sistemin Bozulması: her iki devletin yıkılış sürecine bakıldığında evlatlık ve memluklerden kaynaklı benzer zaafaların ön plana çıktığı takip edilebilmektedir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz; Türk Hakanlığı henüz İslâm'a girmeden ve İslâm coğrafyasını fethe girişmeden önce İslâm devletlerindeki malum “gulâm” veya “memlûk” adlarıyla zikredilen askerî teşkilata, Orta Asya'da hali hazırdaki ya da geçmiş Türk devletlerindeki benzeri “evlatlık” örnekleri nedeni ile, hiç yabancı olmadığı gibi, belki de tecrübe etmiş ve bünyesinde mevcuttu. Zira İslâm coğrafyasına girerek, Sâ mânîlerin Türk gulâm menşei komutanları ile kurdukları ittifaklar, onların Hakanlığın batı yöneticileri Buğra Han Hârûn ile İlig Nasr'ın hizmetlerine kabul edilmeleri, Sâ mânî hükümdarlarının yoğun talebine rağmen gulâmların Türk Hakanlığı'na karşı askeri bir tedbire yanaşmamaları ve nihayet, ciddi hiçbir direnişle karşılaşmadan hakanlığın Mâverâünnehr'i baştan başa fethiyle Sâ mânî devleti gulâmlarının (sipah-ı muazzam) esir edilerek, işe yarananlarının İlig Nasr'ın hakanlık ordusu bitiğine yazılmaları, herhalde geçmiş böyle bir tecrübe ile izah edilebilir.

1.2.1.2. Bozkırın Gulamları: Komiteler veya Bağlantısız Savaşçılar ve Boylar

Bir Orta Asya devleti olarak Türk Hakanlığı'nın baskın yönlerinden birisi hiç şüphesiz bozkırlı oluşudur. Bu nedenle saray hizmetlilerinin ve muhafızlarının tedarik edilmesinde tek yol, küçük yaştaki çocukların idarî-askerî amaçlarla evlatlık edinilerek yetiştirilmesi değildi. Han otağı veya sarayının hizmetli ve muhafızlarına kaynak teşkil edebilecek bağlantısız savaşçılar yahut başka bir deyişle “komiteler”, bozkırın bünyesinde bozkırlı devletlerin teşekkülü sürecinden buyana her daim rastlanan bir

---

1951: 211-247; David Ayalon, Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar, I-II-III, (Çev: Abdullah Mesut AĞIR), TTK, Ankara, 2015.

olguydu. Mao-tun (Mete)'dan çok daha öncelere ait Çin yıllıklarında Hunlar şöyle tarif edilir: "Çocuklar koyunlara binip, kuşlara, gelinciklere, farelere ok atarlardı. Savaşçıların güç ve yetenekleri, yay çekmelerindeki ustalıkları ile ölçülürdü. Erkekler savaş için eğitim yaparlardı. Çok ani baskın ve taarruzda bulunurlardı. Bu, onların doğuş ve tabiatlarındandı."⁴⁰ Doğal yetişme tarzı ile her biri bir diğerinden yetenekli atlı-çoban bozkırlılar, aynı zamanda bozkırın yaşam şartlarına ayak uydurmanın yahut zorluklarını aşarak bir takım nimetlere ulaşmanın yolunun organize olabilmekten ya da efendisine "itaat" etmekten geçtiği tecrübesine sahipti. Mao-tun'a atfedilen yarı efsane hikâye bize bunu anlatmaktadır: "Mao-tun ıslık çalan bir çavuş oku yaptı. Kendi okçu atlılarına eğitim yapmalarını emretti ve dedi: 'İslıklı ok nereye atılırsa (en sevdiği atı, hatunu ve babası), herkes kendi okunu aynı hedefe atacaktır. Okunu bu hedefe atmayanların başları kesilecektir!'"⁴¹ Nitekim öyle de olmuştur. Ön denemelerde itaatsizlik edenler ortadan kaldırılır ve nihayet sıra babasına gelir: Mao-tun bir gün babası Tuman ile bir ava çıkar. Avda ıslık okunu babasına atar. Mete'nin sağında ve solundaki adamlarının hepsi birden ıslık okunu takip ederler ve Tuman'ı öldürürler. Bundan sonra itaat etmeyen devlet erkânının tamamı öldürülür ve böylece Mao-tun kendisini kağan olarak tahta çıkarır."⁴²

Kendi boyundan veya yurdundan dışlanmış cesur savaşçılardan oluşan bir komite, yiğitçe işler yapmaya yetenekli bir beyin kabulüne mazhar olmayı bekler ve bir kez kabul edilince bir yeminle onun etrafında derhal kenetlenerek, "sadakat, itaat ve vefa" temelinde beyinin bütün sosyal, siyasi, dini vs. ideallerine ölümüne sahip çıkarlardı. Onun en yakınları olarak otağında yer içerler, otağının hizmet ve muhafızlığını gece ve gündüz yaparlar, kazanılan zaferlere paralel olarak beyinin ödülleri, ipekli parlak elbiselere, altın, gümüş vs. nimetleri ile taltiflerine mazhar olurlardı. Bu nedenledir ki, aralarındaki bu yakın bağ, beyin ölmesi halinde de devam eder, çoğu zaman intihar ederler veya öldürülerek onunla birlikte gömülürlerdi.⁴³ Her halde 675 yılında Horasan'a vali tayin edilen ve Semerkand'ı vergiye bağlayan Hz. Osman'ın oğlu Saîd, henüz bu geleneğin farkında değildi. Zira azledildikten sonra

---

⁴⁰ Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara, 1981, s.214.

⁴¹ Ögel, a.g.e., s.213.

⁴² Ögel, a.g.e., s.217.

⁴³ Beckwith, a.g.e., s.12, 15.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

Semer kand'ın ileri gelenlerinden almış olduğu çocuk rehineleri iade etmeyerek beraberinde Medine'ye götürdü. Ancak orada aralarındaki anlaşmaya muhalif olarak Türk rehinelerin silah ve elbiselerini, altın ve gümüşlerini alıp azatlıklarına dağıttı. Üstelik onları hurma bahçeleri ve tarım işlerinde de çalıştırınca, Türk rehineler kendilerine reva görülen köle muamelesini hazmedemediler ve Saîd'in üzerine hücum edip onu öldürdükten sonra komite yeminlerine binaen hep birlikte intihar ettiler.⁴⁴

Bu savaşçılara Türk Hakanlığı'nın seleflerinden Kök Türkler de yeterince sahipti. 627 Yılında Çinli Budist seyyah Hsüan-Tsang, Çin'den Hindistan tarafına giderken Batı Kök-Türklerin Suyab'daki karargâhına da uğradı ve burada T'ung Yabgu Kağan ile buluştu. Hsüan-Tsang'ın seyahatnamesinde T'ung Yabgu Kağan'ın otağına ve onunla görüşmesine dair kaydedilen bilgiler bozkırın savaşçıları canlı bir şekilde yansıtmaktadır: "Atları fevkalade çoktur. Kağan bir yeşil saten giymişti. Saçları tam olarak görülüyordu. Maiyyetindeki iki yüz kadar subay ile çevrili idi. Bu subaylar simkeş ipekten elbiseler giymişlerdi. Saçları tam manası ile örülmüştü. Hükümdara refakat eden askeri kıtaların geri kalan kısmı develer veya atlar üzerine binen kimselerden teşekkül ediyordu ki, bunlar kürkler ve zarif yünden dokunmuş kumaş giyimler giymişlerdi. Bunlar o kadar kalabalık idiler ki, uzandıkları sahanın sonu gözle görülemezdi. ... Kağan (şöyle dedi): Benim büyük subaylarımdan biri olan Ta-mo-cihi (Yani Tamgaçı) ile beraber benim karargâhıma gidip beklersiniz... Kağan'ın oturduğu çadır insanın gözlerini kamaştıran altın çiçeklerle bezenmiş büyük bir pavyondan ibaretti. Takuvan denilen saray memurları önlerine serilen uzun hasırlar üzerine iki sıra olarak oturuyorlardı. Onlar altından dokunmuş parlak ipek elbiseler giymişlerdi. Han'ın muhafızları bu saray memurlarının arkasında ayakta duruyorlardı... Biraz sonra Çin ve Gao-çang (Qoço Uygur) elçilerini Kağan'a takdim ettiler... Ondan sonra Kağan, Hsüan-Tsang'a kırmızı satenden tam takım dinî elbise ve elli parça ipek verdi. Sonra has subayları ile birlikte on Li mesafe kadar ona refakat etti."⁴⁵

Türk Hakanlığı'nın bozkırlı halefi Kara Hitâyaların kurucusu Yeh-lü-Ta-shih, 1124'de batıya doğru hareket geçtiğinde yanında

⁴⁴ Beckwith, a.g.e., 21, Hasan Kurt, "Saîd b. Osman", DiA, C.35, İstanbul, 2008, s.572-573.

⁴⁵ Nazmiye Togan, Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen – Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Cüz. 1-2, İstanbul, 1964, 31-33.

sadece 80 ya da en fazla 200 kişilik küçük bir grup vardı.⁴⁶ Çok geçmeden muhtelif millet ve boylardan 40.000 kişilik büyük bir ordunun Liao hanedanı bakiyesinden Yeh-lü-Ta-shih'in etrafında toplanmış olması, ancak, Orta Asya'nın bağlantısız savaşçılara ve komitelere ne denli büyük bir kaynak teşkil ettiği ile izah edilebilir. Nitekim onların ardıllarından bozkırın en meşhur temsilcisi Moğollarda da başlangıçta durum bundan farklı değildi. Üstelik etkileri itibarıyla Cengiz Han'ın yanındaki bağlantısız savaşçılara ve komitelere dair daha fazla teferruat bugünün malumudur.

Komite, nöker⁴⁷ yani dost olarak adlandırılan az sayıdaki askerlerden oluşmakta idi. Bunlardan Cengiz Han'ın nökerleri Kubilay, Celme, Cebe ve Sübedey maruftur.⁴⁸ Nökerlerden oluşan muhafız kuvvetleri Cengiz Han öldüğünde on bini bulmuştu. Kubilay'ın komitesi dört bölük ve her birinin başında bir komutan olmak üzere on iki bin kişilik atlıdan oluşmakta idi. Komitenin en önemli rollerinden biri has muhafız kıtalarını teşkil etmeleridir. Cengiz Han ordusunu onlu sisteme göre düzenlemiş ve has muhafız

---

⁴⁶ Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara, 1999, s. 305; Michal Biran, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History Between China and The Islamic World*, Cambridge, 2005, s.146; Ahmet Taşağul, "Kara Hitaylar", *DİA*, C.24, s.415.

⁴⁷ Moğolca nöker (veya nökör, çoğul: nöküdü) in "hizmetkâr, yardımcı, kul, arkadaş, yoldaş, dost" ile "rakip, düşman, başka kimse" anlamlarında kullanıldığına rastlanmaktadır. Moğollarda maiyet muhafızlarıyla han ve kabile reislerine noyanlara hizmet eden ve onları efendi tanıyan bağımsız savaşçıları ifade eden bir terimdir. Serbestçe hizmetine girdikleri efendilerine canlarının feda olduğuna dair yenin ederek kabul edilirdi. Köle olmadıklarından kendi istekleri ile görevlerinden ayrılabilirlerdi. Ancak eski efendilerine ihanet ederek yeni bir efendinin hizmetine girmeleri hoş karşılanmaz ve cezaya müstahak olurlardı. Nitekim Cengiz Han, nökerlerine gerektiği gibi bağışta bulunamayacak durumdaki Kerayit beyini terk eden bir nökerin kendi hizmetine girmek istemesini hoş karşılamamış ve böyle birine güvenilemeyeceği gerekçesi ile öldürülmesini emretmişti. Her nöker bir subay adayı idi. Bu konuda bkz. Zerrin Günal, "Nöker", *DİA*, C.33, İstanbul, 2007, s.216-217; Ahmet Caferoğlu, "Türk Tarihinde 'Nöker' ve 'Nöker-zâdeler' Müessesesi", *TT Kongresi*, IV, Ankara, 1952, s.251-261; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, Ankara, 1995, s.133-146; *Moğolların Gizli Tarihi*, I, (Çev. Ahmet Temir), Ankara, 1995, s. 190: (çevirenin notu: 3); René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, 1993, 218; Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 33 Sayı: 56, s.151.

⁴⁸ Beckwith, a.g.e., s.12; Ayrıca bkz. Saadettin Gömeç, "Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları* Volume 2/2 Spring 2007, s.230-238.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

kıtası yani “kesig / kezig / keşik”⁴⁹ kurmuştu. Muhafızların yetmiş gündüz nöbetçisi (turgavut), sekseni gece nöbetçisi (kebtevir) ve binlercesi de cesur (bagatur) kıtaları başka bir ifadeyle bahadırları ihtiva ediyordu. Kesig, nökerlerden seçilirdi. Muhafızlar (kesigten / keşigten) her an hanı korur, onun özel ihtiyaçlarını giderir, mallarını muhafaza ederdi. Onlar aynı zamanda teşrifatçı (çerbi), kâhya (ba’urcı), sadak taşıyıcısı veya okçu (korcu), kapıcı (egudenci) ve seyis (ahtaçı) görevlerinde bulunurdu. Hanın çadırını, arabasını, silahlarını, müzik aletlerini, hükümdarlık alametlerini vs. emtiayı muhafaza etme, onun yiyecek ve içeceklerini hazırlama muhafızların işiydi. Muhafız / ev halkı kurumu Cengiz Han’ın hem şahsi işlerini hem de devlet işlerini gördüğünden barışta, seferde ve savaşta onun yanından ayrılmazlardı. Bunun karşılığında ondan cömertliği üzerinden talepte bulunurlardı.⁵⁰

Sonuç olarak, bir yönü ile şehirli diğer yönü ile bozkır kültürüne mensup olan Türk Hakanlığı’nın saray hizmetlileri ve muhafızları noktasında önemli kaynaklarından birinin de bağlantısız savaşçılar veya komiteler olacağı açıktır. Çünkü böyle geçmiş bir birikime sahip olan hakanlığın buna dair örneklerini ileride konusu geldikçe meselâ, Ali Tegin, Böri Tegin ve Arslan Han Süleyman’ın askeri unsurları çerçevesinde görmek mümkün olacaktır. Diğer taraftan görülüyor ki, “gulâm” veya “mendlük” sisteminin, ister evlatlık sistemi olsun isterse bağlantısız savaşçılar veya komiteler olsun, bu tecrübelerdeki evlatlık, intihar gibi geçmişteki muhtelif

---

⁴⁹ Cengiz Han’ın hassa ordusunu ifade eden “kesig veya keşik”, Moğol öncesi ve sonrası Türkçede yaygın bir kullanıma sahiptir. Kaşgarlı Mahmûd’un (ككك) olarak kaydettiği “kezik” kelimesi, işte nöbet, sıra ve cesaret manalarında olup, Reşîdû’d-Dîn’in tarafından (ككك) şeklinde yazılmıştır. Kelimenin bir diğer okunuşu ve yazılışı “Kesig / keşig / kesek / keşik”, kısım, kıta, nöbet, vazife, talih, parça, tertip” manalarını da içermektedir. Cengiz Han’ın hem gündüz hem gece nöbetçilerini hep birlikte çoğul olarak “kesigten veya keşigten” şekli kullanılmaktadır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kâşgari, I, 391; Barthold, Moğol istilasına kadar Türkistan, 1990, s.408; Moğolların Gizli Tarihi, I, (Çev. Ahmet Temir), Ankara, 1995, s.115; Grousset, a.g.e., 219; Sadettin Gömeç, “Türk Kültüründe ‘Keşik’ Kelimesi, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 2004, s.119-123; Osman Nedim, Tuna, “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler I”, Türkiyat Mecmuası, C. XVII, İstanbul 1972, s.229-230; Mustafa Uyar, İlhanlı Devletinin Askeri Teşkilatı, (Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara, 2007, s.16-17; Alimcan, “Doğrudan ve Dolaylı olarak Çinceye Türkçeden Geçen Kelimeler Üzerine, Türk Dünyası İncelemeleri, C.VI, Sayı: 1, 2006, s.94.

⁵⁰ Moğolların Gizli Tarihi, I, s.114-115; Barthold, a.g.e., s. 407-409; Grousset, a.g.e., 219; Beckwith, a.g.e., s. 16-17; Uyar, a.g.tez, s.17.

İslâm dışı ritüellerinin kaldırılarak İslamileştirilmesi ile, Arapların İrân'dan ve Türklerden öğrendikleri “çakar (çâkir)” veya “evlatlık” yahut “komite” sisteminin “şakiriyye” ve “teginlik” gibi müesseselere dönüşümünden veya onların bir versiyonundan başka bir şey olmadığını söylemek mümkündür.

1.2.1.3. Teginler (Tiginler)

Tegin (tigin), Osmanlı öncesi Türk tarihinde ve Türk coğrafyalarında siyasî, idarî, coğrafi ve sosyal hayatta karşılaşılan kullanımı en yaygın unvan ve isimlerin başında gelenidir dense herhalde pek yanlış olmaz.⁵¹ Buna rağmen kelimenin kökeni, okunuşu ve anlamı noktası hâlâ muğlak ve tartışmalıdır. Umumiyetle Türkçe olduğu konusunda bir uzlaşma vardır. Ancak, kelimenin kökenini farklı dillerde arayan araştırmacılar da az değildir.⁵² Diğer taraftan bazı devletlerin menşei meselelerinde anahtar rol, yine “tegin” kelimesindedir.⁵³

Kâşgarlı Mahmûd, böylesine hayati bir unvanı ve anlamını sözlüğünde teferruatlı olarak ele almıştır: “Aslında ‘köle’ demektir. Buradan alınarak rengi gümüş gibi saf olan köleye ‘gümüş tegin’, yiğit köleye ‘alp tegin’, uğurlu köleye ‘kutlug tegin’ denir. Sonra, bu kelime Hakanlı (evlâdu'l-hakaniyye) aylasının çocuklarına ad olmuştur. Bu,

⁵¹ Çince transkripsiyonu “Té-le” ile ilişkilendirilen “tegin” unvanına yıllıklar ve yazıtlarda sıkça rastlandığı malumdur. Çin ve Orta Asya sahası dışında, okunuş meseleleri çerçevesinde aynı ya da kısmî değişikliklerle başka coğrafyalarda da görülmektedir. En batıdan başlanırsa Eski Bulgarca “kanarti ginos” yani “kanar teginos” veya “kanas teginos” unvanı bunlar arasındadır. Kuzey Hindistan'da Kuşanların sikkelerinde “Heraios” adıyla kaydedilen ilk hükümdarları, Birûnî'nin kaydettiği Kâbil Türkşâhîlerinin en eski hanedan atası olan “Barha Tegin” ile aynı kişi olduğuna dair görüş mevcuttur. Kuşanların halefi Akhunların Gandhara şehrinde oturan hükümdarı T'e-kin unvanı taşıyordu. (Bkz. Edouard Chavannes, Notes Additionnelles Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux, Petersbourg, 1900, Année 742: s.67, 70; Hatice Şirin User, “Byzantinoturcica'da Kayıtlı İslam Öncesi Türk Unvanları Hakkında Notlar”, XV. TT Kongresi, Ankara, 2010, s.609-610; Bîrûnî, Tahkîku Mâ li'l-Hind, 1958, Beyrut, s.348; Mehmet Tezcan, Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara), (Atatürk Ü. SBE, (Doktora Tezi), Erzurum, 1996, s.348; Enver Konukçu, Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Ankara, 1973, s.56.

⁵² Gabain, Altheim, Chavannes, Radloff ve Ramstedt gibi Türkolog ve Sinologların kelimenin okunuşu ve anlamı hakkındaki görüş ve tartışmaları için bkz. A. Donuk, İdari-Askeri Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988, s.48-49.

⁵³ Mesela yukarıda bahsi geçen Kuşan, Akhun, Türkşâhîler vs. hakkında bkz. Dipnot 152'deki müellif ve çalışmaları. Ayrıca bkz. Dursun Ali Akbulut, “Arap Fütuhata Kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler (MÖ II.-MS VII. yy.), Atatürk Ü. SBE, (Doktora Tezi) Erzurum, 1984.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

yırtıcı kuşlardan birinin adıyla ekli olarak kullanılır. 'Çağrı tegin' gibi ki, 'doğan tegin' demektir. 'Köç tegin', 'kuvvetli tegin' demektir. Bu adın, kölelerden Afrasyab oğullarına geçmesine gelince, onlar babalarını çok sayarlar, büyük tutarlar; ne vakit babalarına karşı söz söyleyecek olurlarsa yahut bir şey yazmak isterlerse, kendilerini küçük göstermek için 'kul şöyle yaptı, kul böyle işledi' derler; giderek bu kelime onlara ad olarak kaldı. Kölelerin adı bunlardan ayrılmak için bu kelimenin yanına bir şey eklenir."⁵⁴ "Tegit (Tiğit) kelimesi 'tegin'in çoğuludur. Bu aslında 'köle' demektir. Sonra hakan oğullarına (ebnâi hakan) ungun (unvan) olmuştur. Bu, kurala uymayan bir çoğuldur. 'Öke tegit' orta halli adamların büyüklerine, hakan çocuklarının küçüklerine verilen addır. Bu iki kelime birleştirilerek kullanılır. 'öke (öge)' kelimesinin aslı Zülkarneyn (Oğuz Han) gününde barış olmadan evvel Türk kollarıyla bunun kolları arasında yapılmış olan çarpışmadır."⁵⁵ "'Öke (öge)', teginden bir derece aşağı sokak adamlarından olup, denenmiş yaşlı ve akıllı kimselere verilen lakaptır. Bu şundan ileri gelmiştir ki, Zülkarneyn Çin'e kadar ilerleyince Türk hakanı savaş için Zülkarneyn üzerine gençlerden toplanmış, bir bölük asker gönderir. Hakanın veziri 'sen Zülkarneyn'in üzerine gençleri gönderdin, onların içerisinde denenmiş, yaşlı savaş eri adamların dahi bulunması gerekti' deyince Hakan, 'öge mi' demiş. Vezir 'evet' cevabını vermiş. Hakan bunun üzerine yaşlı sınanmış bir kimse göndermiş. Zülkarneyn'in ileri kolları üzerine bir gece baskın yapmışlar, düşmanları yenmişler."⁵⁶ "'Bekeç', teginlerin sanıdır. Nitekim 'Bekeç Arslan Tegin' denir. Bu kelime yumşak kef ile söylendiğinde küçültme bildirir, 'beyceğiz' demek olur. Bu da acınmak ve sevmek bildirir. Çünkü 'beg', yumşak kâf ileler."⁵⁷ "Tarım (Terim)', teginlere ve Afrasyab soyundan olan hatunlara ve bunların büyük, küçük çocuklarına karşı söylenen bir kelimedir. Ne kadar büyük olursa olsun Hakanlı hanlarının (Hânâti Hakaniyye) oğullarından başkasına böyle söylenmez. 'Altun tarım', büyük kadınların lakabıdır."⁵⁸

Kâşgarlı'nın bütün bu anlattıkları, Türklerde ve Türk Hakanlığı'nda adı konmamış mevcut iki müesseseye işaret

---

⁵⁴ Kâşgarî, I, 413-414.

⁵⁵ Kâşgarî, I, 355-356.

⁵⁶ Kâşgarî, I, 90-91.

⁵⁷ Kâşgarî, I, 357-358.

⁵⁸ Kâşgarî, I, 396.

etmektedir: Birincisi hakan ailesinin erkek üyelerini kapsayan manasıyla, “hakan veya han soylu teginler”in oluşturduğu teginlik müessesesi, diğeri ise hanedana mensup olmayan ve muhtelif yollardan temin edilen “köle statülü teginler”in teşkil ettiği müessese.

1.2.1.4. Han Soylu Teginlik Müessesesi

Genel çerçevede Türk tarihine bakıldığında han soylu olarak daima “tegin” sıfatı ile anılanlar arasında en meşhuru herhalde Kök Türklerde Bilge Kagan’ın kardeşi Kül Tigin olmalıdır. Babaları öldüğünde iki kardeş sekiz ve yedi yaşında idiler. On dört yaşında Bilge Tegin, 697 yılında Tarduş halkı üzerine “şad” tayin edildi. Amcaları Kapgan’ın ölümünden sonra Kül Tigin’in askeri başarısı sonucunda Bilge Tegin, 716’da “kagan” ilan edildi.⁵⁹ 731 Yılında ölen Kül Tigin’in kitabesini yeğenleri Yollug Tigin yazdı.⁶⁰ Bu arada belirtilmesi gereken diğeri bir husus, I. Kök Türklerin dağılma sürecinde İ-nan Kagan’ın kardeşi T’ung Tigin’in Çin’e elçi gitmesi ve onun gibi Çin’e giden elçilerin çoğunun “tegin” unvanı taşıdığı görülmüştür.⁶¹ Bundan başka Karı Çor Tigin Yazıtı’nda Uygur yağlakar soyundan Böğü Bilge Tengri Han’ın küçük kardeşi Karı Çor Tegin, bir iç isyanı bastırmak için Çin ordusunun sol kuvvetlerine komutanlık yapmıştır. Yirmi yaşında hastalıktan öldüğünde Çin imparatoru tarafından adına anıt mezar yapılırken, yuğ merasimine ağabeyi Apa Çor Tigin de katılmıştır.⁶² Diğeri Türk devletlerindeki örnekleri ile uzayacağı kesin olan bu konuda sözün kısası şudur: Han soylu teginler, küçük yaşta askerlik sanatını öğrenirlerdi. Aynı zamanda okuma yazma gibi bir eğitimden sonra oldukça genç denilebilecek bir yaşta ya saray içi hiyerarşiye dayalı ya da tayin edildikleri bölgeye özgü bir unvanla (ki, bu, İslâmî dönemdeki “melik” statüsünün bir karşılığı idi.) görev alır, siyasi şartlardaki gelişime göre mevcut hiyerarşik basamakları çıkararak “kagan” mertebesine kadar ulaşabilirlerdi.

Türk Hakanlığı’ndaki duruma gelince, Kaşgarlı’nın da belirttiği gibi hakanlık teginleri bir hiyerarşiye tâbi idiler. Hemen hemen pek çok hakanlık mensubunun bir ön sıfat eklenerek teşkil

⁵⁹ Ahmet Taşağıl, Göktürkler, III, Ankara, 2004, s.37, 42.

⁶⁰ M. Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul, 1991, s.8, 31.

⁶¹ Ahmet Taşağıl, “Sir Tarduşlar”, Journal of Turkic Civilisation Studies, No.1143-150, 2004, s.145.

⁶² Cengiz Alyılmaz, “Karı Çor Tigin Yazıtı”, Uluslararası Türkçe Eğitim Kültür Dergisi, Sayı: 2/2, 2013, s.12, 22-23.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

edilen “tegin” unvanıyla yol aldıkları hiyerarşi basamaklarını nümizmatik verilerden ve İslâmî metinlerden takip edebilmekteyiz. Türk Hakanlığı'nın sadece paralarında rastlanan ve “tegin” unvanı ile birlikte söylenen hiyerarşi basamakları şunlardır: Arslan Tegin, Tonga Tegin, Togan Tegin, Buğra Tegin, Tuğrul Tegin, Böri Tegin, Yağan (Yığan, Yanga, Yangan) Tegin, Çağrı Tegin, Yağan Türk Tegin, Alp Tegin, Atım Tegin, Yınal (İnal) Tegin, Köç Tegin, Tüzün Tegin, Uluğ Tegin, Humar Tegin. Kaşgârlı'nın tanımı kapsamında Tegin'in bir alt basamağında yer alan “Öge, yahut Öke, Üke” unvanları şöyledir: Tonga Öge, Kutluk Öge, Bars Öge, Kılıç Öge, Sevinç Öge, Aka Öge ve el-Öge.⁶³ Buradaki tegin unvanların bir kısmı İslamî metinlerde de kaydedilmiştir. Bunlardan farklı olarak rastlananlar şöyledir: Ali Tegin, Sübaşı Tegin Türk, Cafer Tegin, Tegin Han, Kül Er Tegin, Çağrı Alp Tegin, Şemsü'l-Mülk Tegin, Hasan Ay Tegin, Süleymân Tegin (Tegin Han Süleymân), Mahmûd Tegin, Hasan Tegin, Bekeç Arslan Tegin.⁶⁴

Türk Hakanlığı'nda teginler umumiyetle kendi elde ettikleri başarılar nispetinde hiyerarşi basamağında yükselerek yeni unvanlar alırlardı. Bunun dışında hakanın ölümü veya taht değişikli sürecinde yeni idarî paylaşıma göre bir unvanla kendilerine yer edinirlerdi. Arslan Han Ali (ö.998), amcasının oğlu Buğra Han Hârûn'un 992'de vefatı üzerine onun görevlerini kendi oğlu Nasr b. Ali'ye “Tonga Tegin” unvanı ile tevdi etti. Tonga Tegin Nasr, bir müddet sonra 994 ve 997 tarihleri arasında Mâverâünnehr'in Fergana, Hocend, İlâk, Şâş ve Uşrûsene vilayetlerini fethetti.⁶⁵ Ertesi yıl Arslan Han Ali vefat etti. Onun Ahmed, Mansûr, Nasr, Muhammed ve Cafer adlarındaki oğullarından o vakte kadar “Tonga (Tegin)” unvanı taşıyan oğlu

⁶³ B. D. Koçnev, Karahanidskie Monety: İstočnikovedčeskoe i istoričeskoe İssledovanie, Moskova, 1993, s.11. (Koçnev 1993:

⁶⁴ Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed, Târîhü'l-Beyhakî (Arp. Trc. Y. Haşşâb ve S. Neşet), Beyrut, 1982, s.474; Gerdîzî, Ebû Saîd Abdü'l-Hay. Târîh-i Gerdîzî, (Nşr. Abdü'l-Hay Habîbî), Tahran, 1363, s.388; Menîni, Şeyh, eş- Şerhü'l-Yemîni el-Müsemma bi'l-Fethi'l-Vehbî alâ Târîhi Ebî Nasr el-Utbî, II, Kahire, 1286, s.76, I, s.324; Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed. Târîhü Buhârâ, (Arp. Trc. E. A. Bedevî ve N. M. Et-Terâzî), Kâhire, 1363, s.20; Sibt İbnü'l-Cevzî, Miratü'z-Zamân fi Târîhi'l-Ayân, (Nşr. A. Sevim), Ankara, 1968, s.207: Avfî Muhammed. Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât, (Nşr. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898, s.84; Karşî Cemal, Mülhakâtü's-Surâh, (Nşr. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898, s.132; Bundârî, Ebu'l-Feth, İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Trc. K. Burslan), İstanbul, 1943, s.235; İbnü'l-Esîr, El-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, (Ed. M. Tulum), XI, İstanbul, 1991, s.82; Kâşgarî, I, 357.

⁶⁵ Koçnev, a.g.e., s.24.

Ahmed, Togan Han ve Kara Hakan unvanları ile Balasagun'da tahta çıktı. Bu taht değişikliği çerçevesinde kardeşi Nasr b. Ali de elde ettiği başarılarla birlikte "Togan Tegin" unvanından "İlig ve Arslan İlig" mevkiine yükselerek, bu tarihten sonraki paralarında bu unvanları kullandı.⁶⁶ Özkend merkez olmak üzere Mâverâünnehr'i 999-1004 yılları arasında bütünüyle fethinden 1012 /1013 yılındaki ölümüne kadar aynı unvanı kullandı. Hiçbir zaman "han" unvanı kullanmayarak, faaliyetlerini ağabeyi Togan Han Ahmed adına sürdürdü ve paralarında önce onun adını ve unvanlarını zikrederek "tâbi" konumunu sürdürdü.⁶⁷ Bu süreçte kardeşi Mansûr b. Ali, 1003 ve 1004 yılları arasında İlig Nasr'ın "alt tâbii" olarak "Yığan Tegin" unvanı taşıyordu. 1012'de İlig Nasr öldü ve onun haklarına sahip çıkan alt tâbi durumundaki kardeşi Mansur b. Ali , "İlig" mevkiine çıktı. Ancak bunu kabul etmeyen Togan Han Ahmed, diğer bir kardeş Muhammed b. Ali'ye "İlig" unvanı vererek, Mansûr'u bölgeden uzaklaştırdı. Mücadeleyi bırakmayan Mansûr, önce 1015'te ele geçirdiği bölgede kendini "Arslan Han" ilan etti ve ardından 1018'de Togan Han Ahmed hastalanıp vefat ettikten sonra Balasagun'da "Arslan Han" unvanı ile hakanlık tahtına çıktı ve davasını kazandı.⁶⁸

Buraya kadar kısaca unvanlar çerçevesinde anlatılan 992-1018 arasındaki hadisler, bize teginlerin siyasi süreçte hiyerarşik olarak hangi aşamalardan geçtiği hususunda yeterince fikir vermektedir. Şartlar oluştuğunda yine mücadeleler kapsamında "teginlik" mevkiinden birdenbire piramidin en üstüne çıkanlar da mevcuttur. Bunun en iyi örneği şüphesiz Böri Tegin İbrâhîm b. Nasr'dır. İlig Nasr 1012'de öldüğünde yukarıda da bahsedildiği üzere hakları kardeşleri, onların çocuklarına ve nihayetinde de (İlig) Ali Tegin oğullarına geçmiş, iki oğlu Köç Tegin Muhammed ile Böri Tegin İbrâhîm'e bir yurt bırakmamıştı. Böri Tegin 1037'de babasının mirasına sahip çıkmak ve Ali Tegin oğullarından Mâverâünnehr'i almak için harekete geçtiğinde hiçbir varlığı olmadığı gibi, üstelik hapse de düşmüştü. Kardeşi Köç Tegin, Arslan Han Süleymân'ın himmetiyle sadece babasının merkezi Özkend'de "Aynu'd-Devle"

⁶⁶ Koçnev, a.g.e., s.21.

⁶⁷ M. Fedorov ve L. Ilisch "Qarakhanid Gold Coins of the 11th Century AD", YN, VIII, Yarmouk, 1417/1996, s.26-28; Fedorov "Notes on the Qarâkhânids and Their Coinage", Supplement to ONS Newsletter, 165, 2000, s. 42; B. D. Koçnev "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 1)" vostoçnoe İstoriçeskoe İstoriçnikovedenne i Spetsialnie Distsipliny Vıpusk 4, Moskova, 1995, s.221.

⁶⁸ Koçnev, a.g.e., s.25; Koçnev, a.g.m., s., 213, 227, 231-232; Fedorov, a.g.m., s.42, 43, 51.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

unvanıyla “tâbi” statüsünde bulunuyordu. Bu zor konumda Böri Tegin İbrâhîm, aynı yılda hapisten kurtulmuş, kardeşinin yardımcı olmamasına rağmen, Kumucî⁶⁹ Türkleri ve Türkmenlerden aldığı destekle hem Gaznelileri hem de Ali Tegin oğullarını yenerek, 1041’de kendisine Semerkand’ı merkez yapmış ve Ali Tegin’in “Tamgaç Buğra Kara Hakan” unvanlarını alarak, Batı Türk Hakanlığı’nı kurmuştu.⁷⁰

Sonuç olarak hakanlık teginleri, Kök Türklerde olduğu gibi küçük yaşta idari-askeri eğitim alırlardı. Kaynaklarda bazılarının bilgin, şair, hattat ve muhaddis gibi sıfatlarının kaydedilmiş olduğu düşünülürse okuma yazma eğitimi de alıyorlardı.⁷¹ Sonra şartlara göre çok küçük yaşta “öge” ya da genç yaşta “tegin” mertebesinde iken, “alt tâbi” vasfı ile bir vilayetin veya bölgenin sorumluluğu üzerlerine verilir. O andan itibaren her birinin hakanlık makamına kadar çıkabilecekleri bir süreç yaşanır. Fakat bu yoldaki hiyerarşi dizininde hangi mevkide yer bulacakları veya hangi basamakları tırmanmaları gerektiği konusunda, kendi başarılarının dışında devrinin şartları da etkili olurdu. İslâmî metinlerdeki kayıtlarda ise Ali Tegin, Süleymân Tegin ve Hasan Tegin gibi bir İslâmî isimden sonra gelen “tegin” unvanı ise onların, Selçuklu “Melik Sencer” örneğindeki gibi, hanedan mensubu bir şahsiyet olduğunu ve meliklik statüsünü ifade etmektedir.

1.2.1.5. Köle Statülü Teginlik Müessesesi

Kâşgarlı’nın sözünü ettiği Zülkarneyn’in gençlerden topladığı bir bölük asker ve onların başına vezirin tavsiyesi ile gönderdiği “öge” unvanlı tecrübeli asker anekdotu ile, han soylu teginlerin diğer kölelerden (teginlerden) ayrılması için yırtıcı kuş isimlerinden ön bir sıfat alma gereği duymaları, Türk Hakanlığı’nda köle statülü bir teginlik müessesesinin varlığına işaret etmektedir. Nitekim

---

⁶⁹ Akhunların bir bakiyesi olan Kumucî Türkleri hakkında bkz. hakanlığın halk ordusu başlığı altındaki boylar arasında ele alınmıştır.

⁷⁰ Beyhakî, 608-611, 623, 654; B. D. Koçnev, “Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 2)” vostočnoe istoričeskoe istoričnikovedenne i Spetsialnie Distipliny Vıpusk 5, Moskova, 1997, s.248, n.870.

⁷¹ Avfî, Muhammed, Tezkiretü Lübâbi’l-Elbâb, (Nşr. M. Abbâsî), I, Tahran, 1361, s.42; Neseffî, Ebû Hafz Necmü’d-Dîn Ömer. el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand, (Nşr. M. Fâryâbî), es-Suudiyye, Mektebetü’l-Kevser, 1991, s.313-314; Bütün bunların dışında, şayet Kâşgarlı Mahmûd’un hakanlık ailesine mensup biri olduğu kabul edilirse teginlerin okuryazarlığı konusunda daha fazla söze gerek kalmaz.

Karahıtaylı Gür Han, Katvan savaşı zaferi ile Batı Türk Hakanlığı ülkesini ele geçirdiğinde Buhara'ya bunlardan biri olan Atım (Alp) Tegin'i vergilerin toplanması için naip olarak tayin etmiş, ancak bir süre sonra Atım Tegin, adalet ve insafı bir kenara bırakarak halka zulüm etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Buhara'nın Hanefi mezhebi reisi Sadr Ahmed'in taraftarlarından Buharalı bir gurup, Barshan'da bulunan Gür Han'ın yanına giderek ondan şikâyetçi oldular. Gür Han da İslâmî geleneğe uygun bir mektup hazırlatarak, Atım Tegin'e gönderdi. Besmele ile başlayan mektupta, "Atım Tegin aramızdaki mesafeyi uzak sanıyorsa, bilsin ki, rızamız ve hoşnutsuzluğumuz yakındır. Ahmed ne emrederse Atım Tegin onu yapsın, Ahmed de Hz. Peygamber ne emretmişse onu emretsin." şeklinde emir verdi.⁷² Diğer taraftan Zülkarneyn rivayetindeki "genç tecrübesiz asker" ve "tecrübeli öge" ilişkisi, Memluk devletindeki "ini" ve "ağa" ilişkisini hatırlatmaktadır. Buna göre, bir memlukün ikamet ettiği ve eğitildiği tibâk'ta her memlukün bir ağası vardı. Kaşgarlı'nın sözlüğünde "yaşca küçük kardeş" manasına gelen "ini" yani küçük, yeni ve tecrübesiz memlukler ile daha büyük ve tecrübeli olan "ağa" namı memlukler arasında bir kardeş ilişkisi vardı.⁷³

İpek yolunun Orta Asya'daki kavşağı konumundaki Türk Hakanlığı ülkesinde ticaret önemli bir gelir kaynağı idi. İpekten sonra en önemli ticarî emtia kölelerdi. Türkistan'dan getirilen çok kıymetli erkek ve kadın Türk köleleri, Sâ mânîler ve köle (tegin) menşeililer ve sonraki Hindistan Türk hanedanları için hem askeri hem de diplomatik hediyeleşmelerin ana kaynağını teşkil ediyordu. Meselâ, Gazneli Sultan Mesûd (1031-1040)'a isyan hazırlığında olan Hindistan'daki Yınâl Tegin, buralardan elde ettiği altın, gümüş ve mücevherleri Sultan'dan gizleyerek, biriktirdiği bu mal karşılığında Türkistan'dan (Türk Hakanlığı Ülkesi) köleler getirtmekteydi.⁷⁴ Hakanlığın Ceyhûn boyu ve Gaznelilere sınır olan bölümü hariç, diğer taraflarının tamamen gazâ bölgeleri ile kuşatılmış olmasının köle teminine etkisi büyüktü. Meselâ, Togan Han Ahmed 1017'de geri çekilen kalabalık Hitây ordusuna yetişerek onları hezimeteye uğratmış ve ay yüzlü yüz bin genci esir almıştı.⁷⁵ Ayrıca iç savaşlar, dışarıdan

⁷² Nizâmî Arûzî, Semerkandî, Çehâr Makâle (Erbaa Makâlât), (Frs. Nşr. ve Arp. Trc. Muhammed b. Tâvî), Rabât, 1982, s.68.

⁷³ Kâşgarî, 93.

⁷⁴ Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed, Târîh-i Beyhakî, (Nşr. A. E. Feyyâz), Meşhed, 1977, s.517.

⁷⁵ Menînî, II, 225; İbnü'l-Esîr, IX, 232.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

gelen saldırılar ve 1056 yılındaki veba salgını gibi doğal afetler, bu ticareti teşvik eden diğer etmenlerdi. Nitekim çevre ülkelerin bazı meşhur simaları bu vasıta ile hakanlık coğrafyasından ve pazarlarından satın alınmış kimselerdi.

Türk Hakanlığı'ndan Barshanlı Kara Beçkem'in oğlu olan Gazneli devletinin hanedan atası Sebük Tegin (977-997) *Pend-Nâme*'de şöyle der: "Türk boyları arasında bir boyun diğer boya yağma yapması adetti. Babamın ava gittiği bir gün, (Karlukları teşkil eden dokuz boydan biri olan) Tuhsiler babamın çadırına akın yaptılar ve yağmaladılar. Malın hepsini çocukları ve kadınları götürdüler. Tuhsiler beni de esir olarak götürdü. O gün on iki yaşında idim. Onların arasında dört yıl kaldıktan sonra beni diğer birkaç köle ile Mâverâünnehr şehirlerine götürdüler. Adı Nasr-ı Çaçî (Şâs: Taşkent) olan bir tüccar beni diğer on köleyle birlikte satın aldı. Nahşeb'den Buhara'ya götürme niyetinde idi. Nahşeb'de hasta oldum... Benim hevesim silahşörlük ve binicilikte idi. Bana kardeşlik eden şahsın sanatı da silahşörlüktü ve evin kapısı önünde bir meydan vardı. Her gün büyük kişilerin oğulları gelmekte ve ondan silahşörlük öğrenmekte idiler. O bana da ders veriyordu (ini ve ağa ilişkisi). Nihayet iyi bir silahşör oldum. Nasr o yıl tekrar geldi. Beni Buhara'ya getirdi ve diğer dokuz köle ile beraber Emîr Alp Tegin'e sattı."⁷⁶

Bir diğeri Hindistan'daki Türk devletlerinden Şemsî hanedanının atası Şemseddin İltutmuş'tur. Türkistan'da yani hakanlık coğrafyasında el-Böri (İlböri) boylarının bir mensubu olan Şemseddin İltutmuş (İletmiş) (1211-1266), Hz. Yûsuf'un hikâyesine benzer bir şekilde Buharalı bir tacire kardeşleri tarafından satılarak, Buhara'ya getirilmiş ve burada Buhara Sadrı'nın bir akrabası tarafından alınıp yetiştirildikten sonra Gazne'ye götürülerek orada tekrar satılmıştır.⁷⁷ Son olarak, Hârizmşâhların atası Anuş Tegin de Türkistan sahasından temin edilerek Selçuklu hizmetine alınmış bir Türk köle idi.⁷⁸

⁷⁶ Şebânkâreî, Muhammed b. Ali, Mecmau'l-Ensâb, (Nşr. M. H. Muhaddis), Tahran, ş.1376, s.37-38; Erdoğan Merçil, "Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe'ye Tercümesi), İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.V., Cüz.1-2, İstanbul, 1975, 228-229.

⁷⁷ Cüzcânî, Minhâc Sirâc, Tabakât-ı Nâsırî, (Nşr. Abdü'l-Hay Habîbî), I-II, Tahran, Dünyâ-yı Kitâb,ş.1363, s. 441-442.

⁷⁸ Anuş Tegin'in menşei hakkındaki tartışmalar için bkz. İbrâhîm Kafesoğlu, Harezşâhlar Devleti Tarihi, Ankara, 1992, s.38-43.

Türk Hakanlığı'nın çağdaşlarından Selçuklular, bir taraftan “han soylu teginler” ile sıklıkla siyasi evlilikler yaparlarken, köle statülü teginler vasıtası ile kurulan rakipleri Gaznelileri küçümsedikleri bilinmektedir. Bunun etkisi ile olsa gerek, “Resul Tegin” gibi bazı örnekler istisna edilirse Selçuklu hanedan mensuplarının tegin unvanı kullanmadıkları, ancak gulamlarının bu sıfat ile anılmaya devam ettikleri görülmektedir. Bu nedenledir ki, Z. V. Togan, XI. yüzyılda bilhassa Azerbaycan ve Anadolu sahasındaki Türk akın ve fetihleri yahut beyliklerine dair kaynaklarda zikredilen Kara Tegin ve Gümüş Tegin gibi “tegin” unvanını haiz Türk beylerinin kökenini Selçuklularla değil, Türk Hakanlığı soyundan gelen kişilerle ilişkilendir.⁷⁹ Şu halde onların, hakanlık kökeninden değilse bile en azından hakanlık merkezinden kopmuş veya uzaklaştırılmış köle statülü teginlerden olabilecekleri düşünülebilir.

1.2.2. Hakanlık Gulâmları: Tapuççılar, Kullar, Er atlar, Oğlanlar

Türk Hakanlığı sarayında “tapuççı”⁸⁰, “kul”⁸¹, “er at”⁸², “oğlan”⁸³ adıyla zikredilen gulâmlar, umumiyetle küçük çocuklardan temin edilirdi. Yetişkin kimseler de alınmakla birlikte pek tercih edilmezdi. Bunlar muhtemelen mağlup edilmiş bir ordunun bakiyesi olan gulamların hizmete kabul edilmesi veya bazı ileri gelen şahsiyetlerin mallarına el konulması ile mevcut gulamlarının da devlete geçmesiyle olurdu. Bunun dışında diğer devletlerdeki örneklerinde olduğu gibi onlara, ancak gulâm sisteminin bozulmaya başladığı devrede rastlanırdı. Kadır Han Yûsuf, 1025 yılında Semerkand'da Gazneli Sultan Mahmûd ile görüşmesinden sonra onun göz kamaştırıcı hediyelerine karşılık olarak hazinesinin kapısını açtırmış ve pek kıymetli hediyelerin arasında altın kemer ve sadak kuşanmış Türk gulâmları hediye etmişti.⁸⁴ Sultan Mahmûd'un beraberinde Gazne'ye getirdiği bu kölelerden biri güzeller güzeli Nûş

---

⁷⁹ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1981, s.197-198. Bu çerçevede Mengücekerlerin menşei ile alakalı “Tuğrul Tegin” için bkz. Hüseyin Kayhan, *Mengüçük Gazi'nin Kimliği ve Mengüçüklü Devletin Kuruluşu Hakkında*, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 7, 2012, s.109.

⁸⁰ KB, M, 2608.

⁸¹ KB, M, 2619.

⁸² KB, M, 1768.

⁸³ KB, M, 4032.

⁸⁴ Gerdizî, 409.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

Tegin Növbetî idi ki, o zaman çocuktı. Sultan onun Gulâmân-ı Hassa cümlesine alınması emretti.⁸⁵

Türk Hakanlığı'nda gulâmın tedarik yolları, yukarı bölümlerde zikrettiğimiz usullerle paralellik arz ediyordu. Evlatlık veya oğul satış geleneği mevcuttu. Evlatlığa alınmış çocuğa "tutunçu"⁸⁶, oğulluğa ise "yufga"⁸⁷ deniyordu. Kâşgarlı şöyle der: "Bu oglanığ bir toruğka aldım. (Bu köleyi bir ata satın aldım)".⁸⁸ Siyasî-askerî amaçları olanların ilk işi gulâmlar temin etmektir. Ancak, Orta Asya bozkır geleneğinin bir unsuru olarak, komite usulünü andıran katılımlarla efendisinin ideallerini benimsemiş hazır savaşçılar da mevcuttu. Nitekim Satûk Tegin, hem bu türden gulâmlara hem de komite üyelerine sahipti. İslâm'ı kabul ettiğinde gulâmlarına ve yanındakilere (havâşî) iman etmelerini emretmiş ve hepsi birden Müslüman olmuşlardı. Amcası Oğulcâk'a karşı Kâşgar'a yönelmeden önce, hanedan mensuplarından bazılarını da gizlice İslâm'a davet etmiş ve elli nefer (kişi) Müslüman olarak, ona itaatlerini bildirmişti. Ardından kendisine karargâh için bir kale aradı ve nihayet, Tabgaç (Yığâç) Balık kalesini muhasara ederek ele geçirdi ve üç ay burada ikamet etti. Bu sırada üç yüz Kâşgar atlısı yani komite üyesi ile Fergana gazileri kendisine katıldı ve sayıları bini buldu. At Baş'ını fethettiklerinde üç bin atlı oldular. İslâm adına Kâşgar'ı fethettiler ve Satûk Tegin, babasının gasp edilen haklarını yeniden elde etmek adına ülkenin güney batısında "Kara Han" unvanı ile tahta çıktı.⁸⁹ Halife iddiacısı el-Vâsikî, sarayına yerleştiği Buğra Han Hârûn üzerinde büyük tesir icra etmiş, onu Mâverâünnehr ve Horasan'ı ele geçirmeye teşvik ederek, en azından buralarda halife olmayı hayal etmişti. Buğra Han Hârûn Buhara'yı 992'de aldı ve Vâsikî de hedefine ulaşmak için ilk iş olarak buradan üç yüz gulâm temin etti.⁹⁰

---

⁸⁵ Sultân'ın ölümüyle oğlu Muhammed bu gulâmı yetiştirmiş ve Gazne'de kendisini çaşnî ve sâkî yapmıştı. Emîr Muhammed'in saltanatı sonrasında Emîr Mesûd bu gulâmı alıp, büyük iltifatlar göstererek Güzgânan vilâyetini ona verdi. Bir gulâm has olduğu vakit, ona bir hâdim vermek adet idi ki, ona ise iki hâdim birden verdiler. Bu hâdimler gece gündüz nöbetle Nuş Tegin ile beraber diler. Bkz. Beyhaki, 1977, 527; 1982, 434.

⁸⁶ Kâşgarî, III, 375.

⁸⁷ Kâşgarî, III, 32.

⁸⁸ Kâşgarî, I, 373.

⁸⁹ Kârşî, 132.

⁹⁰ Seâlebî, Ebû Mansûr. Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr, I-IV, (Nşr. M. Muhyü'd-Dîn Abdü'l-Hamîd), Kâhire, Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, 1375 / 1956, s.192.

Gulâm sisteminde ideal olan onların çocuk yaşta hizmete alınmalarıdır. Yûsuf Hâs Hâcib, küçük yaşta alınanların benlik ve gururdan vazgeçebileceklerini başka bir ifadeyle daha itaatkâr ve güvenilir olabileceklerine işaretle, onlara yönelik tavsiyeleri çocuk gulâmların nasıl bir yetiştirmeye tâbi tutulduklarını göstermektedir: “Töre ve usul öğrenmeli, hareketini düzeltmeli, giriş ve çıkış tarzlarını bilmeli, tavır ve hareketi edep dairesinde olmalıdır. Erkenden kalkıp, hizmete hazır bulunmalı, sözlerinde ve hareketlerinde mütevazî olmaları lazımdır. Her işi süratle ve vaktinde yapmalı, işine iyice dikkat ederek gözü ve kulağı tetikte bulunmalıdır. Kendisinden büyüğe hizmet etmeli, dilini tutmasını bilmeli ve ulu orta söz söylememelidir. Böyle bir genç hizmette başarı gösterirse beyine yakın olur ve merhaleleri başarıyla geçer. Bundan sonra girerken, çıkarken, dilek ve ricaları arz ederken usulüne göre hareket etmelidir. Küçük rütbeli (kiçig kur) kimseler bu mertebeye erişince bey bundan sonra onların yapacakları işleri tayin eder. Hizmetkâr (Tapuççı, kul, er at, oğlan yani gulâm), akıllı ve dürüst tabiatlı olursa, o dilekleri hükümdara arz vazifesine yarar ve çabuk yükselip ikbâle erer.”⁹¹ Buraya kadar ifade edilen tavsiyeler ve vasıflar her gulâmda aranan ve görülmesi beklenen genel hususlardır.

Bunların dışında saray hizmetlerine ve askerlik sanatına dair aldıkları eğitim sonucunda; “Doğru tabiatlı ise “tamgaçı (mühürdar)” olur. Yazı ve hesap işlerini bilirse, “ağıcı (hazinedar)” olur. Anlayış ve zekası iyi ise “bitigçi (kâtip)” olur. Tavrı hareketi temiz ve güzel yüzlü ise bey onu “idişçi (sâki) yapar. İyi nişancı ve cesur ise, o, okçu ve yavcı (ok yaçı) olur... Bunlardan kiminin emrine hil (hayl, tabur: on otağ) verilir ve o, “hil başı (on otağ başı: hayl başı)” olur. Kimi ataygır üzerinde “ilbaşı (seyis, emir-i ahur)” olur. Kimi “sübaşı”, kimi “hâcib (tayangu)”, kimi hükümdarın sır tevdi ettiği “ılımgâ (münşî)” olur. Kimi aklı ile “öğelik” mevkiine yükselir. Kimi “kök ayukluk” ile şöhret bulur. Kimi “inanç bey”, kimi “çağrı bey”, kimi “tegin bey” ve kimi “çavlı bey” olur. Kimi “yavgu”, kimi “yuğruş (Türk soylu vezir)” veya “ilbeyi (askeri vali, beylerbeyi)”, kimi unvanının eşi olmayan “er öği” olur. Hizmetkârların (tapuççıların) dereceleri (kurı) buraya

---

⁹¹ KB, 4033-4045.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

kadardır. Bundan sonra onlar için artık bir yükseliş derecesi yoktur.”⁹²

Yûsuf Hâs Hâcib, bahsi geçen rütbelere nail olanların bu mansıpta muvaffak olabilmelerinin yolunu da unvanlarına göre açıklamaktadır: “Eğer sana gerçekten “beylik” nasip olursa, işi bilgi ile idare et. Eşsiz “yavgu” olursan, ne kadar kuvvetli olursan ol vefalı ol. “Sü erki (ordu kuvveti)” ne sahip olursan cömert ve uyanık ol. “Hil (hayl)” veya “on otağ elig (on büyük çadır komutanlığı)” teveccüh ederse malını dağıtmalı, kılıç ve yaya sarılmalısın. “Vezirlik” isabet eder ve eline iktidar geçerse, kötü kanunlar vazetme, daima halim ve yumuşak ol. “Ögelik” kısmet olursa o akıllıca hareket etmeli ve “bey”i yanıldığı vakit ona doğru yolu göstermelidir. “Kök ayukluk” nasip olursa, insan kendini çok iyi gözetmelidir, o saadet kemerini kuşanmış demektir. “Sübaşı” ya da “ilbaşı” olursan, doğruluktan ayrılma ve kulağını keskin tut. “Hacib” olursan, rüşvet almamalısın, fakir, dul ve yetimlerin arzularını dinlemelisin. “Ağıcı” yaparlarsa, itimat kazanmaya çalış, daima doğru ve dürüst hareket et. “Bitigçi” ve “ılınga” olursan, gönül sırrını sıkı muhafaza et, ağzından söz kaçırma. Asıl mansıp sahibi olan hizmetkârlar (tapug kılguç) bunlardır. Diğer hizmetkârlar bunlara tâbi olurlar. “Töşekçi (döşekci)”, “kuşçu (kuşçu)” ve “aşçı”lar gibi, bazı “işçi”ler daha vardır. Bu gibi hizmetlerden sen uzak dur, bunların huzuru az, zahmeti çoktur.”⁹³

Bu bilgilere göre, Türk Hakanlığı’nda küçük yaştaki bir gulâm, hakanın sarayında veya sahibi olan üst seviyedeki halk veya resmi tabakadan kişinin himayesinde saray adabı ve usulü, bürokratik işler ve askerlik sanatını öğrendikten sonra ana iki sınıfa ayrılmaktadır. İlk sınıf kalem dairesi denilebilecek okuma ve yazma bilgisi gerektiren, Vezir, ılınga, hacib, tamgacı, ağıcı, bitigçi vs. mansıpları ihtiva eden saray görevlilerinden oluşmaktadır. İkinci sınıf ise saray muhafızlığı ve askeri hizmette gören ve askerlik sanatını iyi bilen sübaşı, ilbaşı, haylbaşı gibi mansıplara sahip askeri görevlilerin teşkil ettiği guruptur.

Kâşgarlı ile Hâs Hâcib’e göre Türk Hakanlığı’nda bir gulâmın yetiştirilmesinden sonra askeri sınıfta kat edeceği yolun aşağıdan yukarıya şöyle olduğu tahmin edilebilir: Öge (kutluk öge, sevinç öge, kılıç öge, bars öge, tonga öge, aka öge) - tegin (kutluk tegin, sebük

⁹² KB, M, 4046-4048, 4064-4070; KB, 4046-4048, 4064-4070;

⁹³ KB, M, 4136-4149; KB, 4136-4149

tegin, gümüş tegin, köç tegin, alp tegin, kara tegin) - tegin bey (inanç bey, çavlı bey, çağrı bey, tegin han) - haylbaşı - sübaşı - kök ayuk - er ögi yahut öge er. Türk boylarının ileri gelen şahsiyetlerinin alabileceği “yuğruş”, “yav(b)gu” ve taşra teşkilatına ait “ilbeyi”, hakanlıkta bilinenlerinin kalem sınıfından olması nedeniyle “vezir” ve hâcib” ile saray görevlileri arasındaki “ilbaşı” bu hiyerarşi dizinine dâhil edilmedi. İdişçi, kuşçu, döşekçi, aşçı gibi hizmetkârlar; “işçi” sıfatıyla hem saray ve askeri sınıfın hiyerarşisine tâbi mensuplarını, hem de erkek ve kadın sıradan köleler için kullanılan “karabaş (arapça: abd ve rakîk)”⁹⁴ namıyla sarayın ve askerin ihtiyacı olan mamullerin tedariki, yapımı ve bakımı için çalıştırılanları ifade edebilir. Dolayısıyla gulâmların ulaştığı en üst mertebeden öge ve tegin unvanı ile sorumluluk aldıkları en alt derecedeki ilk mansıplarına doğru (er öge yahut öge er - kök ayuk - sübaşı - haylbaşı - tegin bey “inanç bey, çavlı bey, çağrı bey, tegin han”) hiyerarşik basamakları üzerinde durabiliriz.

1.2.2.1. Er Ögelik veya Öge Erlik

“Öge ve tegin” gulâmlarca ve bazı ayırt edici ön sıfatlarla birlikte hanedan mensuplarınca kullanılmaktadır. Ancak, Nizâmü'l-Mülk'ün de vurguladığı gibi unvanlar her zaman layıkıyla düzenli alınmamaktadır. Bazen üst yönetim tarafından bazen de kişilerin başarısı ve iddiasına göre kendi kendine unvan vermesi ile gulam mensubu öge ve teginler, han soylu öge ve teginler gibi serbestçe bu unvanlarının önüne takdir edilen benzer bir sıfatı getirmiş olmaları mümkündür. Nümizmatik kayıtlardaki tonga öge, kutluk öge, bars öge, kılıç öge, sevinç öge, aka öge örneklerini biliyoruz. Gulâmların geldiği en üst iki basamağı teşkil eden “kök ayukluk” ve “er ögi /öge veya öge erlik” mansıplarının ortak vasfı olan tecrübeye ve akla dayalı olarak hakanlık danışmanlığı veya müşavirliği temsil ettiği malum olmakla birlikte, bunların aynı zamanda diplomatik ve askeri alanın da önemli unsurları olduğu unutulmamalıdır.

“Öge” ve “er öge veya öge er” unvanlarına hakanlığın batısını yöneten Ali Tegin Oğullarının Gaznelilere karşı yürüttükleri diplomatik ve askeri ilişkilerde rastlıyoruz. Tamgaç Buğra Kara Hakan Ali Tegin'in 1035 yılındaki ölümünden sonra Mâverâünnehr'de hâkimiyet küçük yaşta iki oğluna kalmış, bunlardan büyük olan Yûsûf, “Arslan İlig” mevkiine geçerek Kutlug

⁹⁴ Kâşgarî, III, 222; Yıldız, a.g.e., s.110.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

Ordu⁹⁵'da babasının yerine geçmişti. Arslan İlig Yûsuf, babasının hakları ve politik hedefleri doğrultusunda Gaznelilere karşı Çağaniyân ve Tirmiz'i ele geçirmek için harekete geçmiş ve Çağaniyan'ın zaptından sonra Tirmiz kalesinin kuşatılması başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu şartlarda Gazneli Sultan Mesûd ile uzlaşmak için Öge (اوگا) lakaplı Mûsâ Tegin'i elçi olarak yanında Semerkanlı bir bilgin (fıkıhçı) ile birlikte Gazne'ye gönderdi. Sarayda üç gün bekletildikten sonra Sultan Mesûd ile görüşmelerine izin verilen elçilik heyetinde Gazneli vezirin sorusuna elçi Öge Mûsâ Tegin, hiçbir şey söyleyemezken, fasih bir dile sahip olan Semerkandlı bilgin söze girmiştir.⁹⁶ Görüldüğü üzere daha önce Kök Türklerde olduğu gibi elçilik heyetlerinde öge ve tegin unvanlı elçilere Türk Hakanlığı devrinde de şahit olunmaktadır. Şayet burada bahsi geçen Öge Mûsâ Tegin, Ali Tegin'in en küçük oğlu değilse, hakanlığın gulâm sistemi içinde yetişmiş, tecrübe ve aklı sayesinde elçi mevkiinde görev yapabilen bir mertebeye ulaşmış demektir. Diğer taraftan Musa Tegin'in "öge" unvanı, bir istinsah hatası olarak Beyhaki'nin kaydettiği ve "öge er (اوگار)" şeklinde okumanın isabetli olacağı bir diğer unvanın -r harfinin düşmüş (اوگار = اوگا)" hali de olabilir. Bu durumda Musa Tegin, gulâmların en yüksek derecesine ulaşmış bir şahsiyet olmaktadır.

Ali Tegin Oğulları Tirmiz kalesini kuşattıklarında Askeri harekâtı yürütenler ve komuta edenler arasında Öge Er (اوگار) şeklinde okunabilen bir komutan da vardır. Buradaki "öge er" (akıllı ve tecrübeli asker, kişi) yazılışının, Hâs Hâcib'in kayıtlarındaki "er öge"nin "sü başlar er" veya "alem başlar er" örneklerindeki gibi sıfatların yer değiştirmiş hali olduğu görülmektedir. Meselâ, "alp er tonga" ve "tonga alp er". Tirmiz kalesi kuşatmasında Ali Tegin Oğulları ve Sipahsâlâr Konuş'tan sonra başrolü oynayanlardan biri olan Öge Er hakkında Beyhakî şunları nakletmektedir:

"Ali Tegin Oğulları Dârzengî yolundan Tirmiz'e geldiler. Öge Er'i bir sancak ve üç yüz atlı ile birlikte kale kapısına gönderdiler. Öge Er'in kaleye ulaştığında onlar eliyle kalenin harp veya sulh ile derhal düşeceğini ve kalenin üzerine cesaretin bayrağını dikeceklerini zannettiler. Zan bazen isabet, bazen hata eder. Onlar orada erkek

⁹⁵ Buhara ve Semerkand'ın ortasındaki Debusiye şehrinin Nümizmatik verierdeki adı.

⁹⁶ Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed. Târîh-i Beyhakî, (Nşr. A. E. Feyyâz), Meşhed, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî, 1977, s.647; Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed. Târîhü'l-Beyhakî (Arp. Trc. Ya. Haşşâb ve S. Neşet), Beyrut, Dârü'l-Nehdati'l-Arabiyye, 1982, s.533.

aslanlar olduğunu göremediler. Öge Er, beraberindekilerle kaleye geldiği vakitte aslanlar kalenin kapısını açarak: “Bismillah! Cesaretiniz varsa girin kalenin mutfağına!” diye bağırdılar. Ali Teginliler pâlûde tatlısı yemeye geldiklerini zan ettiler. İşi pek kolay gördüler. Düşmanlar biraz ilerleyince kaledeki süvari ve piyadeler onların üzerlerine öyle bir üşüştüler ki bir saat içinde birçoklarını esir aldılar; geri kalanlar yorgun bir halde kaçıp Ali Tegin oğullarının yanına gittiler. Ali Tegin oğulları Öge Er’e fena muamele ettiler. Öge Er, “İşte o pişmiş kazan orada yerinde duruyor; biz biraz tattık, iştahı olan gitsin.” diyerek, cevap verdi. Öge Er’i azarladılar, kendisini kadın gibi davranmakla suçladılar. Konuş (tunaş) Sipahsâlâr önde, geri kalanlar da arkasında ilerleyerek, her taraftan kaleyi kuşattılar. Üstaz Abdurrahman Kavvâl’dan duydum ki, Çağaniyan’a saldırdıklarında O, Tirmiz’e iltica etmişti. Dedi ki: “Ali Teginliler kaledekilerle birkaç defa savaştılar. Her çarpışmada yenilgiye uğradılar. Pek yorgun düştüler. Amaçlarından ümitlerini kesmeye başladılar ve kadınların kendilerini kınamasından çekindiler. Güçlü cüsseli biri olan ve emrinde bin atlı bulunan Öge Er, geniş bir kalkanla birlikte yaya olarak öne geçti ve kaleye bir saldırı yapmak istedi. Ebâ Nasr ve Ebu’l-Hasan Halef, arrâde (kale içindeki savunma manevrası) sorumlusuna, “şayet Öge Er’i kaleden uzaklaştırırsan sana elli dinar ve iki parça elbise vereceğiz.” dediler. Beş ya da altı menlik taş hazırladı. Öge Er’i gözetledi ve kararını vererek, arrâdenin ipini çekti. Fırlayan taş, Öge Er’in sırtına isabet etti, o anda Öge Er can verdi. Öge Er düştüğünde düşman ordusunda büyük feryatlar yükseldi. Zira, Öge Er büyük azametli bir adamdı.”⁹⁷

Şu halde, Has Hâcib’in gulâmın en üst mertebesi olarak işaret ettiği “er ögelik” yahut “öge erlik”, en azından bin kişilik süvari birliğini idare eden bir komutanlıktır. İlk hücumdaki başarısızlığı karşısında hizmet ettiği Ali Tegin Oğullarına ve ordu komutanı Konuş’a verdiği keskin ve kafa tutan cevabı, sıradan veya alt rütbeli komutanların söyleyebileceği bir söz değildir. Dolayısıyla “öge erlik”, hakanlığın muasırı devletlerdeki karşılığı ile en az bin kişiye komuta eden “emir” mertebesinde bir askeri rütbe olmalıdır. Nitekim Öge Er’in öldürülmesinin orduda yarattığı yankı büyük olmuştur. Arslan Han Muhammed’in on iki bin kişilik gulâm ordusunun mevcudiyeti göz önüne getirilirse, Batı Türk Hakanlığı’nda şayet tek bir öge erlik makamı varsa, onun komutasında en az bin askerden on iki bine

⁹⁷ Beyhakî 1977, 604-605; 1982, 497-498.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

kadar asker bulunabilir. Birden fazla öge er söz konusu ise o zaman hakanlıkta on iki öge erlik veya er ögelik mansıbının mevcudiyetinden bahsedebiliriz. Bundan başka Öge Erler cesareti, tecrübesi ve aklına binaen aynı zamanda hakanın (askerî) müşavirleri arasında yer almaktadır.⁹⁸ Ayrıca, Beyhakî'nin yukarıdaki Öge Er'e ait verdiği bilgiler ile Kaşgarlı'nın tecrübeli asker çerçevesinde zikrettiği vezirinin uyarısı ile hakanın sevk ettiği askeri birliğin başına "öge" göndermesi olayı arasında gulâm ve mezkur mansıp ilişkisi açısından da bir benzerlik vardır.⁹⁹

1.2.2.2. Kök Ayukluk yahut Ayguçlık

Bir alt basamak olan "kök ayukluk" mansıbına gelince, Hâs Hâcib'in "Bu işleri (elçilik) bilen Kök Ayuk ne der dinle! ...Kimi kök ayukluk ile şöret bulur... Kök Ayuk kendisini çok iyi gözetmelidir, o saadet kemerini kuşanmış demektir." ifadeleri en azından bu mansıptaki kişinin; saray ve diplomatik işleri iyi bilen, tecrübe sahibi olarak sözü dinlenen ve kendisine hürmet edilen vasıflarda biri olduğu anlaşılmaktadır. Türk dilcileri "Kök Ayuk" ile Kök Türklerdeki "Ayguç" arasında kelime ve anlam açısından bir ilişki kurmaktadırlar. Buna göre, iki kavramın ortak terimi "ay" Türkçede fiil olarak, "emretmek, buyurmak; yaptırmak; iletmek; açıklamak, beyan etmek; söylemek, konuşmak; kehanette bulunmak, tahmin etmek, önceden bilmek" anlamlarına gelmektedir. Buradan hareketle "ayguç" isim olarak, "konuşan veya emir, komut veren, devlet baş müşaviri; kağan adına emir veren, sözcü" manalarına geldiği kabul edilmektedir. Kök Türklerde Tonyukuk'un bir unvanı da "ayguç"dır. Uygur metinlerinde geçen "iş ayguçı Avluç Tarkan" unvan grubundaki iş ayguçı ibaresi, bir hizmette görevlendirilen ve memur edilen olarak anlamlandırılmaktadır. Ancak unvanın hangi rütbeye karşılık geldiği muğlaktır. Buna karşın Tonyukuk örneğindeki gibi, onların askeri vasıfları mevcuttur. "Ayuk"un ise son ekinde yer alan -k, "buyruk", "inak" örneklerinde olduğu gibi, fiilin sonunda ortaya çıkan durumu tasvir ettiğinden, "ayuk" da "ayguç" gibi konuşan, emir veren manalarına gelmekte olduğundan, "kök ayukluk" tabii olarak

---

⁹⁸ Reşat Genç, Karahanlı Devlet Teşkilatı, 1981, s.148-149; Donuk, a.g.e., s.54-55.

⁹⁹ Kâşgarî, I, 90-91.

Kök Türklerdeki “ayguç”ın işgal ettiği mansıbın karşılığı olan “hakanın (idarî-askerî) müşavirliği”dir denilebilir.¹⁰⁰

1.2.2.3. Sübaşılık veya Sü Başlar Erlik

“Sü” teriminin asker, er, muharip, askeri birlik, ordu, sefer, savaş, muharebe ve cephe anlamlarında tarihî kayıtlarda geçtiğinden yukarıda bahsetmiştik.¹⁰¹ Bu paralelde sübaşı¹⁰² veya “sü başlar er”¹⁰³ terimlerinin de baş yani komutan karşılığı olarak; asker, er, askeri birlik, ordu, sefer ve cephe komutanı anlamlarında kullanıldığını söylemek mümkündür. Han soyluların da kullandığı öge ve tegin unvanları istisna edilirse, gulâmın askeri ve idari hiyerarşilerine ait “sübaşı” gibi unvanlarının hiçbirinin hakanlık nümizmatik verilerinde görülmemesi, sübaşılığın sadece gulâm sınıfı içinden gelenlere özgü ve başarılarına göre zamanla ulaşabilecekleri bir askeri rütbe olduğunu söylememize fırsat vermektedir. Nitekim hakanlığın çağdaşı Gazneliler ve Selçuklularda gulâm menşeli sübaşılar bilinmektedir.¹⁰⁴

Türk Hakanlığında faaliyetleri çerçevesinde bilgi sahibi olduğumuz tek sübaşı, Sübaşı Tegin Türk'tür.¹⁰⁵ İlig Nasr'ın Mâverâünnehr'in fethi sürecinde ilk defa adından bahsedilen Sübaşı Tegin Türk, 1006 yılında İlig Nasr'ın emri ile Gaznelilerin elinde kalan Horasan topraklarının fethine memur edilmiş, Herât ve

¹⁰⁰ Hatice Şirin User, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, Sayı, 39, 2006, s.223-224; Donuk, a.g.e., s.2-3; Sadettin Yağmur Gömeç, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, *Erdem*, 12/36, Ankara 2002, s.2.

¹⁰¹ Bkz. Süer Eker, “Sü ve Sü ile Yapılan Tarihi Askeri Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme”, *Türk Bilig*, sa.12, 2006, s.104-133.

¹⁰² Osmanlı döneminde subaşı yazılışı da mevcuttur. Ayrıca “Sübaşı” unvanının Osmanlı dönemi kullanımı için bkz. Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı Devleti’nde Orta Asya Kökenli Askerî Unvanların Kullanımına Dair Bazı Tespitler”, *International Journal of Central Asian Studies*, C. 14, 2010, s.73-93.

¹⁰³ KB, M, 2414.

¹⁰⁴ Gaznelilerde Hâcib Sübaşı hakkında bkz. Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, s. 66; Gulâmân içinden saraya ayrılıp yetişen köleler arasında Antalya sübaşısı Mübarizüddin Ertokuş, Niğde Sübaşısı Emîr Hâc vd. hakkında bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara, 1988, s.101-103.

¹⁰⁵ Türk Hakanlığı devri tarla satış senetlerinde Bey Tüzün Sübaşı oğlu Seli Sübaşı, Sübaşı (oğlu) Bey Tüzün, Sübaşı oğlu Ahmed Arslan, Ali Sübaşı gibi sübaşılık yapmış kişilere rastlanmaktadır. Ancak bunların hangi hadiselerin içinde yer aldıklarını bilmemekteyiz. Bkz. Şınası Tekin, *Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleri ile Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri (473, 483 = 1080 – 1090)*, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 4, Ankara, 1975, s.166-167.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

Nîşâbûr'u alarak, bu merkezlerde hakanlık adına altın paralar darp ettirmiştir.¹⁰⁶ Ancak, burada kaydedilen Sübaşı Tegin Türk, tarihçi Utbî'ye göre hakanlığın batısını yöneten İlig Nasr b. Ali'nin akrabasından biridir.¹⁰⁷ Şu halde Sübaşı Tegin Türk, hakanlık ailesinin bir ferdidir, gulâm değildir. Bu durum, sübaşılığın gulâmlara özgü olduğu kuralı ile çelişkili gibi görünse de aslında kavramın bir unvandan daha çok Türkçe "askeri komutan" manasında komutan mertebesindeki her sınıftan ve her dereceden askerler için kullanılması ile alakalıdır.

Zira Yûsuf Hâs Hâcib de bu çerçevede kavramı ele alarak genel manada bir komutanda yani sübaşında veya sü başlar erde olması gereken vasıfları özetle şöyle açıklamaktadır: "Bu işe çok çevik, sert, tecrübeli, tam ve pek yürekli bir adam lazımdır. Orduya kumanda, askeri idare etmek ve düşmanı kırmak çok büyük bir iştir. Bu iş için seçkin insan lazımdır. İhmalkârlık yüzünden töhmet altında kalmaması için o ihtiyatlı ve uyanık olmalıdır. Cömert, cesur, alçak gönüllü, sofrası açık ve soğukkanlı olmalıdır. O bütün malını askere dağıtmalı ve birçok kimseleri dost ve silah arkadaşı edinmelidir. Kendisine bir at ve silah ayırması kâfidir. Meşhur olup, dünyaya nam salmak ona yeter. Çoluk-çocuk ve karım diye mal toplamamalı veya mülk ve bahçe edineceğim diye gümüş yığmamalıdır. O bütün arzusunu kılıcı ile istemelidir. Vurmalı, almalı ve vermelidir. Böylelikle şöhretini büyütmelidir. Silah arkadaşlarını yedirip içirmeli ve giydirip kuşatmalıdır. Onlara çok at koşum, köle ve cariye ihsan etmelidir. O çok cesur, zeki ve aynı zamanda mert ve geniş yürekli olmalıdır. Harpte korkak kimselere lüzum yoktur. Korkak insanlar kadınlara benzerler. Korkak kimseler orduyu bozarlar. Ordu bozarsa askerler birbirlerini ifsat ederler. Kumandan haysiyet sahibi olmalıdır. O şerefi için düşmana karşı koyar ve intikamını almadan ondan yüz çevirmez. Kumandan iyi tabiatlı ve alçak gönüllü olmalıdır. O böylelikle kendisini halka sevdirebilir. Ordu kumandanı mağrur olursa şüphesiz düşmandan dayak yer. Mağrur adam ihmalkârlık eder. İhmalkâr adam ya bozulur yahut vakitsiz ölür. Nâmlı ve şöhretli olması ve adının yayılması için, onun cesur, heybetli, saçı sakalı düzgün ve mert insan olması lazımdır. Kendisinden korkmaları için

¹⁰⁶Federov M. ve L. Ilisch, "Qarakhanid Gold Coins of the 11th Century AD", YN, VIII, Yarmouk, 1417 / 1996, s.26-28.

¹⁰⁷ Menîni, 76; Curfâdekânî, 281.

onun kötülere karşı heybetli görünmesi, sevmeleri için de yumuşak huylu kimselere iyi davranması lazımdır.”¹⁰⁸

“Ordu komutanı siyaset etmesini bilmelidir. Ordu işi siyasete bağlı olur. Siyaset tatbik edilirse ordu başsız kalmaz. Ordu başlı olursa asker birbirine bağlı kalır... Düşmana karşı sefere çıkmak ve ordunun hareketini idare edebilmek için kumandanın şu birkaç vasfa sahip olması gerekir: Onun yüreği harpte aslan yüreği gibi ve dövüşürken de bileği kaplan pençesi gibi olmalıdır. O domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır. Kırmızı tilki gibi hilekâr olmalıdır. Deve aygırı gibi kin ve öç gütmelidir. Kendisini saksığan gibi ihtiyatlı tutmalıdır. Gözünü kaya kuzgunu gibi uzağa çevirmelidir. Aslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı, baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir. İnsan bu vasıfları ile harpçi ve işinin ehli olur. Harpçi her vakit silah taşıyan kimsedir. Onun tuzu, ekmeği ve yemeği bol, atı, elbisesi, silahı da buna denk olmalıdır. Orduları yarıp delmek için sebatlı bulunmalı, askeri coşturmak için de kesin kararlı olmalıdır. Ordu kumandanı bu faziletlere sahip olursa, düşmanını vurur ve onun şöhretini yere serer.”¹⁰⁹

“Tatlı söz ve güler yüz ile onlara (askerlere) mal vermelidir. Bu üç şey onlar için iyi bir anane olur. Onlara güler yüz göster, tatlı söz söyle, mal ve mülk dağıt. Serbest ve hür insanlar bu üç şeyin etrafında toplanır. Sen kulu altın ve gümüş ile alma, bu üç şeyi feda et, o herkesi sana getirir. Ordu kumandanı böyle olmalıdır. Böyle bir adam orduya baş olursa çok iyi olur. Sen altınını gümüşünü ve malını dağıt, sen ne kadar som altın verirsene, onlar da o kadar canlarından fedakârlık ederler. Hizmetkârlar bu üç şey için ona kul olurlar. Beyler buna göre hareket etmeli, bu her şeyin temelidir. Bey böyle bir ordu kumandanı (sü başçı, sü başlar er) bulursa işini emniyetle sona erdirir. ... Şu iki vazife büyük vazifelerdir. Büyüklüğün atıdır. Biri vezirlik, ikincisi ordu kumandanlığı (sü başlar alem)dir. Bunlardan biri kılıç tutar biri kalem. Bunların pek seçkin insanlar olması lazımdır. Eğer beye karşı başkaldırırlarsa başları gider. Bey iyi ve insanların seçkini olduğu gibi, bu iki hizmetkârı da halk arasında ileri

---

¹⁰⁸ KB, 2273-2299.

¹⁰⁹ KB, 2300-2329.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

gelen kimseler olmalıdır. Memleketi alan onu kılıç ile almıştır. Memleketi tutan, onu kalem ile tutmuştur.”¹¹⁰

Bir gulâm rütbesi olarak sübaşılık mevkiinde bulunan komutanın ne kadar sayıda askere komuta ettiği açık değildir. Hâs Hâcib'in güçlü bir ordunun dört bin veya en fazla on iki bin kişi olması gerektiği yönündeki tavsiyesi, hassa ordusunun sayısı yahut da genel anlamda orduya sağlıklı komuta etmek ve zafer kazanmak için gerekli asker sayısı ile alakalıdır.¹¹¹ Hâs Hâcib'in sübaşısı, sü başlar er ve sübaşısı kavramları çerçevesinde verdiği bilgilerden sübaşının, asker başı, birlik başı hatta ordu başına kadar farklı sayıdaki askeri birliklerin başındaki kişiler için kullanıldığı sonucu çıkarılabilir. Diğer taraftan bu kapsamda orduda veya ülkede bir veya birden fazla sübaşısı da bulunabilmektedir.¹¹² Öge erliğinin en az bin kişilik atlı birliğin komutanı olduğu düşüncesi kabul edilirse, muhtemelen gulâm statüsündeki bir “sübaşısı”nın da en fazla bin kişiye kadar olan atlı askeri birlikleri idare ettiği söylemek yanlış olmaz. Ancak, hakanlığın siyasi-askeri tarihine dair kayıtlara bakıldığında sübaşının tayin edildiği görevin mahiyeti ve önemine göre emrindeki asker sayısının da bir hayli arttığı söylenebilir. Bu durumda sübaşısı bir ordu komutanı olarak, İslâm kaynaklarında sâhib-i ceys ve sipehsâlâr unvanları ile birlikte zikredilmektedir.¹¹³ Nitekim Türk Hakanlığı'nda sübaşısı unvanı ile zikredilen İlig Nasr'ın akrabası Tegin Türk, Horasan istilasında İlig Nasr'ın sahib-i ceysi olarak leşker-i vâfire yani kalabalık bir orduya komuta etmiştir.¹¹⁴ Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğullarının ordusunu “sipehsâlâr” unvanı ile zikredilen Konuş adındaki bir komutan sevk ve idare etmektedir ki, Ali Tegin Oğulları üzerinde büyük bir tesire sahiptir.¹¹⁵

1.2.2.4. Haylbaşılık veya On Otağbaşılık

Haylbaşısı, Arapça hayl (خيل) ve Türkçe baş (باش) kelimelerinin terkiibinden oluşmaktadır. Arapça'da “at” kelimesinin karşılığı olan “hayl”¹¹⁶, Kutadgu Bilig'de “hil”¹¹⁷ şeklinde yazılarak

¹¹⁰ KB, 2405-2425.

¹¹¹ KB, 2334-2335.

¹¹² Genç, a.g.e., s.318-319.

¹¹³ Erdoğan Merçil, “Sipehsâlâr”, DiA, C.XXXVII, İstanbul, 2009, s. 259.

¹¹⁴ Curfâdekânî, 281

¹¹⁵ Beyhakî, 1977, 604-605.

¹¹⁶ Türk dilcisi Şinasi Tekin, Türk Hakanlığı devri tarla satış senetlerinde “Ben İsmâil oğlu Hasan Çalap atçı şahidim.” Cümlesinde geçen “atçı” Kutadgu Bilig'de geçen “hayl başı” ile

“(askeri) takım”, Siyasetnâme’de ise “(askeri) kıta” olarak tercüme edilmiştir.¹¹⁸ Nitekim Hâs Hâcib, hayl kavramı için aynı zamanda “on otağ”¹¹⁹ ibaresini kullanmaktadır. Şu halde “haylbaşı”, takım veya kıta komutanı ya da tam Türkçesiyle “on otağ başı” olmaktadır. Zira Siyâsetnâme’ye göre Sâ mânîlerde haylbaşı rütbesinden bir aşağı rütbe olan visâkbaşı, gulâm olarak hizmete alınmasının yedinci yılında ancak bu rütbeye ulaşır, kendisine on altı kazıklı ve bir tepeli çadır ile üç yeni alınmış gulâm onun kıtası (hayl) olurdu.¹²⁰ Türk Hakanlığı’nın çağdaşı devletlerden olan ve hakanlık tarafından tarih sahnesinden silinerek, Mâverâünnehr’deki haklarına varis olunan Sâ mânî devletinde gulâmlar çoğunlukla Türklerden müteşekkil olup, son dönemlerini Türk gulâmlarının nüfuzu altında geçirmişti. Dolayısı ile Türk gulâmlarının hiyerarşi basamaklarından biri olan “visâkbaşı”, Türk Hakanlığı’ndaki “otağbaşı” teriminin farklı bir okunuşu veya Türkçe bilmeyen müstensihler tarafından küçük bir farkla (وٹاق = اوتاق = اتاغ) kaydedilişi olduğu açıktır.¹²¹ Hakanlığın en alt askeri birimlerinden olan otağın Türkiye Selçuklularındaki iktalı askerlerin en küçük sınıflarından olan ve “ellibaşı”¹²² tarafından yönetilen askeri birliklere denk olduğu kabul edilirse, Türk Hakanlığı’nda “on otağ” teşekkülüne göre bir haylbaşının veya on otağbaşının ortalama beş yüz askere komuta etmekte olduğunu söyleyebiliriz.

1.2.2.5. Otağbaşılık veya Tegin Beylik

“Otağ” terimi, çadır, büyük hayme, hargâh (hırkâh), büyüklere mahsus çadır olarak açıklanmaktadır.¹²³ Buna göre otağın boyutu, kime ve hangi amaç için kurulacağına göre değişen bir husustur. Dolayısı ile buradan yola çıkarak otağbaşı idaresindeki birliğin kaç kişilik askeri birlikten oluştuğunu tam olarak kestirmek zordur. Otağbaşı olmak için gerekli olan yedi yıllık süre ile onun hizmetine verilen üç gulam esas alınır, bir otağbaşının en az üç ile

---

Kâşgarlı’nın eserinde yer alan “il başı” yani seyis ile muhteva bakımından ilgi aramak ve Arapça yazılan senetlerin şahitler kısmında “hayl başı” unvanına sıklıkla rastlandığına işaret etmektedir. (Bkz. Şinasi Tekin, a.g.m., s.169.)

¹¹⁷ KB, M, 4064.

¹¹⁸ Nizâmü’l-Mülk, Siyâset-Nâme, (Hzr. M. A. Köymen), Ankara, 1982, s.74.

¹¹⁹ KB, M, 4139

¹²⁰ Nizâmü’l-Mülk, 74.

¹²¹ Tekin, a.g.m., 175-176.

¹²² Uzunçarşılı, a.g.e., s.102; Erkan Göksu, Türkiye Selçuklularında Ordu, 2010, s.264.

¹²³ Ahmet Vefik Paşa, Lehce-i Osmânî, Ankara, 2000, s.294; Tarama Sözlüğü V, s.3022.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

en fazla elli arasında değişen askeri birlikleri idare ettiği tahmin edilebilir.¹²⁴ Türk Hakanlığı tarla satış vesikalarında “Men Sulman otağbaşı tanukmen (şahidim). Men ... otağbaşı oğlu Kûtmân (Osmân) tanukmen. ... Men Yûsuf otağbaşı tanukmen.” şeklinde rastlanan otağbaşılar, on otağ düzenine göre haylbaşının komutası altında yer almaktadır.¹²⁵ Oğulcak Kadir Han'ın İsmâîl b. Ahmed döneminde Sâ mânî ülkesine yani Mâverâünnehr'e yaptığı 903 yılındaki istila hareketinde oldukça kalabalık Türk Hakanlığı ordusu “kubbetü't-Türkiyye” olarak isimlendirilen yedi yüz “hargâhtan”¹²⁶ (otağ) oluşuyordu.¹²⁷

Gulâmların acemilik eğitimlerinden sonra yükseldikleri en alt askeri birliklerin komutanlarını ifade eden otağbaşılar, “eğer sana gerçekten “beylik” nasip olursa, işi bilgi ile idare et.”¹²⁸ şeklinde nasihat edilen askeri rütbenin pratik karşılığı olabilir. Bu durumda otağbaşı rütbesindeki komutanlar “tegin bey, inanç bey, çağrı bey ve çavlı bey”¹²⁹ gibi unvanlar almaktadırlar. Bunların farklı bir versiyonu olan “tegin han” unvanlı birine hakanlık kayıtlarında rastlanmaktadır. Mâverâünnehr'in Sâ mânîlerden alınması sürecinde Özkend'de ikamet eden İlig Nasr, Semerkand'a Tegin Han'ı şihne atamıştı. Devletini yeniden ihya etmeye çalışan son Sâ mânî üyesi Muntasır, Buhârâ'nın tekrar geri alınması için toplanan kuvvetin başına Hâcib Arslan Yâlû'yu getirmiş, O da Semerkand tarafında Kûhek köprüsüne geldiğinde, Buhara'dan kaçan askerlerin de kendine katıldığı Tegin Han'ın ordusu ile savaşmak zorunda kalmıştır.¹³⁰

---

¹²⁴ Nizâmü'l-Mülk, 74.

¹²⁵ Tekin, a.g.m., 162.

¹²⁶ Her bir hargâh (hırkâh) veya otağda ortalama 20-30 kişi olduğu kabul edilirse, kalabalık olarak nitelen bu hakanlık ordusunun yirmi bir bin ile otuz beş bin arasında değiştiği kabul edilebilir.

¹²⁷ Taberî, Muhammed. Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk, V, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407, 655; İbnü'l-Esîr, El-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, (Ed. M. Tulum), VII, İstanbul, Bahar Yayınları, (ofset), 1991, s.444.

¹²⁸ KB, 4136.

¹²⁹ KB, 4068.

¹³⁰ Menîni I, 320-324; Curfâdekânî, 184-186.

1.2.2.6. Yatgaklar ve Turgaklar: Saray Muhafızları:

“Turgak” ve “yatgak” sınıfına mensup gulâmların temel görevi hakanı ve sarayını muhafaza etmektir.¹³¹ Turgaklar gündüz, yatgaklar ise gece nöbet tutarlardı. Moğol hanının yetmiş gündüz nöbetçisi (turgavut), sekseni gece nöbetçisi (kebtevir) bulundurduğu göz önüne getirilirse en azından Türk Hakanlığı’nda da aynı ya da buna yakın bir sayıda oldukları söylenebilir.¹³² Hâs Hâcib’e göre başlarındaki yüksek saray görevlisi kapucubaşının gündüz turgak gece de yatgak ile birlikte bulunması gerekirdi. Yemeğini orada yemeli ve gece de yatgaklık (muhafızlık) etmeliydi. Gece olunca yatmadan evvel yatgakları lüzumlu yere dikmelidir. Sabahleyin kalkınca kapıdaki vazifesinin başına geçmeli turgakları yerinde tutmalıdır.”¹³³ Turgaklar ve yatgaklar, eski Uygur metinlerinde zehirli bir yılanın hanın önüne gelip onu korkutması ile alakalı olarak, birlikte zikredilmektedir: “üküş telim yatgak turgak erenler üze koduru oduğ sak erip... (pek çok yatgak turgak üzerine büsbütün uyanık ayakta olanların yanına erip ...)”¹³⁴ Kâşgarlı’ya göre yatgak, hakanın ve ülkenin koruyucusu yani muhafızdır. Tutgak da geceleyin düşmanın gözcülerini ve ileri kollarını yakalamak için çıkarılan atlı bölüğe denmektedir.”¹³⁵ Altay efsanelerinde şeytan olarak nitelenen turgak, atla meşgul halde rivayet edilmektedir.¹³⁶ Her üç kelimedeki –

¹³¹ KB, M, 608.

¹³² Moğolların Gizli Tarihi, I, 114-115.

¹³³ KB, M, 1606, 2533, 2536.

¹³⁴ “Kşanti Qılğulık Nom Bitig 32-33: üküş telim yatgak turgak erenler üze koduru oduğ sak erip” (Bkz. Mehmet Ölmez, “Eski Uygurca Oduğ Sak İkilemesi Üzerine”, Türk Dilleri Araştırmaları, 1998, s.37; “bir agulug yılan ordoka ağıtınıp kèlip etözün kuvatsı[n] türgeklenip yaşınka oğsatı yalınayu turur közin tetrü körüp ağızın açıp hanka yülüğ utru turdı: anı körüp han artokrak ürküp korkup onguluksuz yaşğuluksuzka tegip k(e)ntü özin apıtu yapıtu umadın turup kèlip ol yılanka ev(e)t bo bizim ordo karşı tapıgçı uduğçı kişiler: adın y(i)me üküş telim yatgak turgak erenler üze koduru oduğ sak erip (Bir zehirli yılan şehrin surlarına tırmanıp gelip vücudunun düğüm düğümelerini ömrüne benzetip alev alev parlamakta, gözünün arka kısmına (kalanı) görüp, ağızını açıp Han’a doğru yürüyerek (önünde) dimdik durdu: Onu gören Han oldukça fazla korkup, ürküp kendisini gizlemeden saklamadan (oraya) ulaşip kendisi yılanın karşısına gelip o yılanı; evet bu bizim şehrimiz, karşıda hizmetçi kişiler (bunlardan) başka oldukça fazla sayıda yatan, (ayakta) duran kişiler (yatgaklar ve turgaklar) üzerine büsbütün uyanık ayakta olanların (yanına) erip”) (Bkz. Ümit Özgür Demirci, Uygur Metinlerinde Yılan”, Turkish Studies, Volume 9/3 Winter 2014, s.544.)

¹³⁵ Kâşgarî, III, 42; I, 467.

¹³⁶ “Turgak denen bey şeytandır. Turgak’ın atın ayaklarını bağladığını söylerler. İki ön ayağı bağlanmış gibi, at olduğu yerde durur. At yürüyemez... Bazen (atını) Turgak’a

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

gak eki, aynı zamanda askerlikle ilgili meslek adları yapımında kullanılmaktadır. Turgak hakanın kapısının gündüz nöbetçisi, yatgak gece nöbetçisi, tutgak ise gece görev yapan atlı müfreze olmaktadır.¹³⁷ Hakan sarayının bu nöbetçi bölüklerinin başındaki komutana da “turgak başı ve yatgak başı” denildiği tahmin edilebilir. Zira Terhin Yazıtı'nda anlatılan olaylarda “turgak başı” unvanı ile bazı kişilerin zikredildiği bilinmektedir.¹³⁸

Türk Hakanlığı saraylarında ve seferlerde hakanı gündüz ve gece korumakla vazifeli turgaklar ve yatgaklar, İslam öncesinde olduğu gibi, İslamî dönemde de Gazneliler, Selçuklular ve Osmanlılarda aynı ya da benzer isimlendirmeler ile mevcudiyetini sürdürmüştür. Türkiye Selçuklularındaki “mülazımân-ı yatak”, Osmanlılardaki “yatakçı” tabirleri bu görüşü doğrulamaktadır.¹³⁹

1.2.2.7. Yortuğ: Hassa Ordusu

Kâşgarlı, savaş gününde yahut bir yere gidildiğinde hakanın yanında bulunan kimselere “(يُورْتُوغُ) yortuğ” denildiğini kaydeder ki, zannımca bu “hassa ordusu” kavramının Türkçe tam karşılığı olmalıdır.¹⁴⁰ Bir tarih kaynağında Batı Türk Hakanlığı'nda Arslan Han Muhammed (1102-1130)'in on iki bin Türk kölesinin olduğu söylenmektedir.¹⁴¹ Bu sayı, hem Orta Asya Türk devletleri hem de Türk İslam devletleri hassa ordularında umumiyetle yeterli ve makul bulunan bir sayıdır. Nitekim Hâs Hâcib şöyle der: “Çok adama lüzum yoktur. Fakat asker seçme olmalıdır. Asker seçme olduğu gibi onun silahlı da tam olmalıdır. Kalabalık asker ve ordu başsız olur. Bu başsız

---

tutturan insanlar onu görür. Turgak gölge gibi görünür, öyle gölge gibi görüldüğünde, sallanıp, onu görülen yerde, sarhoş insan taklidi yapıp, atı sağlı sollu kamçılıyıp, bağırıp koşturmak gerekir.” (Bkz. Altay efsaneleriyle ilgili müstakil kitap 1994 yılında “Altay Keep-Kuuçındar” adıyla yayımlanmıştır. Kitapta 341 efsane metnine yer verilmektedir.)

¹³⁷ Hatice Şirin User, “Yenisey Yazıtlarının Okunma ve Anlamlandırılması Üzerine Yeni Öneriler –II–”, 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Cilt, 2, Ankara, 2011, s.772.

¹³⁸ “Kutlu hanımın atlısı Tokuz Tatar, on yedi Az Buyruk, Tongra ... generaller, binbaşılar, Uygur halkı. Tiginlerimle (bu kitabe) yazıldığında kağanım için Turgak Başı Kagas Ataçuk, Bezig Er Çiğşi ve Bila Baga Tarkan üç yüz kişi muhafız idi.” (Bkz. Sadettin gömeç, “terhin yazıtı'nın tarihi açıdan değerlendirilmesi”, DTCF, tarih araştırmaları dergisi, 1996, s.75. Aynı yazar, Türk Tarihinden İzler II, Ankara, 2014, s.180.)

¹³⁹ Genç, a.g.e., 285-286.

¹⁴⁰ Kâşgarî, III, 42: Reşat Genç, yortuğu muhafız alayı olarak değerlendirmektedir ki (Genç, a.g.e., s.288), muhafız alayını teşkil eden askerlerin de hakanın has gulâmlarıdır.

¹⁴¹ Bundârî, 239.

asker ve ordu cesaretsiz olur. Tecrübeli harp adamı kıyas etmiş, on iki binlik ordunun büyük bir kuvvet olduğunu söylemiştir. Orduları mağlup etmiş olan kahraman adam; 'Benim için dört bin asker tam bir ordudur.' demiştir. Az sayıda ve muntazam ordu çoğa nispetle daha iyidir. Çok kimseler çok askerle bozguna uğradılar."¹⁴² Buradaki sözleri doğrularcasına yine aynı tarihi kaynak, Arslan Han Muhammed'in selefi Kadir Han Cibril b. Ömer b. Tuğrul Han (1098-1102)'in ordusu hakkında verdiği bilgiler bunu doğrulamaktadır. Kadir Han Cibril, Selçuklu Melik Sencer'in küçük yaşta olmasından istifade ederek Selçukluların Horasan topraklarını istilaya teşebbüs etti. Bunun için de fezaya sığmayan, kazai mübremi tahakkuk ettiren yüz bin askerlik bir ordu ile Ceyhun'u geçti. Ancak Kadir Han Cibril bir ara havâssı (has köleleri) ile ava çıktı. Melik Sencer bunun haberini alınca, derhal adamlarından biri komutasında seçkin bir ordu gönderdi. Av esnasında Kadir Han Cibril yakalanarak, Melik Sencer'in huzuruna getirildi ve orada öldürüldü. Kalabalık hakanlık ordusu ise dağılmış olarak perişan halde Mâverâünnehr'e döndü.¹⁴³

Buğra Han Hârûn 992'de Buhara'ya girdiğinde Sâmânîlerin Türk gulâmlarından Fâik, maiyyeti ile birlikte daha önce gizlice anlaştığı Buğra Han Harûn'un cümle-i havâssı içine dâhil olmuştur.¹⁴⁴ Bu tarz düşman safından hakanlık ordusuna geçen ve kendisine dokunulmayan askerlere "içkin er" denilmekte idi.¹⁴⁵ Togan Han Ahmed'in kardeşi İlig Nasr b. Ali ise Sâmânîlerin dârü'l-mülkü Buhara'yı tekrar aldığı anda onlardan büyük bir (askeri) topluluğu (muazzamü'l-kavm veya sipâh-ı muazzam) esir etmiştir. Gerisini ise kovmuştur.¹⁴⁶ Bu esir alınanlar, Sâmânîlerin işe yarayan gulâm askerleri olmalıdır. Nitekim bu gulâmların ileri gelenlerinden Bey Tüzün, hakanlık hizmetine girmekle adına para bastırarak kadar bazı imtiyazlara sahip olmuştur.¹⁴⁷ Gaznelilere karşı yapılan Belh savaşında İlig Nasr, savaş düzenine geçerken, has gulâmlarını (havâssü gilmân) ve en meşhur atlılarını ordunun merkezine

---

¹⁴² KB, 2334-2335, 2340.

¹⁴³ Bundârî, 238.

¹⁴⁴ Curfâdekânî, 95.

¹⁴⁵ Kâşgarî, I, 108.

¹⁴⁶ Menîni, II, 138; Curfâdekânî, 326.

¹⁴⁷ Koçnev, B. D. Karahanidskie Monety: İstočnikovedçeskoe i İstoriceskoe İssledovanie, Moskova, 1993, s.26.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

yerleştirmiştir. Diğer taraftan savaş başladığında bin¹⁴⁸ kadar atlı Türk gulâmını da atlarının üzerinden indirerek ok atmaları için ön safa koymuştur.¹⁴⁹ Ayrıca İlig Nasr'ın savaşlar dışında gulâmları ile birlikte zikredildiği siyasî ve dinî rivayetler de mevcuttur.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Curfâdekânî, 286 ve Reşîdeddîn (II/4., 152)'in kayıtlarında bu gulamların sayısı beş yüz olarak kaydedilmiştir.

¹⁴⁹ Menîni II, 85; Curfâdekânî, 286; Reşîdeddîn II/4., 152.

¹⁵⁰ Rivayetlerden biri özetle şöyledir; İlig Nasr gece olunca yanında bir köle ile Ceyhûn kıyısına gider. Orada kölesini bırakır ve sabaha kadar kendisinin dönüşünü beklemesini, aksi halde geri dönmesini emreder. Karşı kıyıya geçince tebdil-i kıyafet ile Sultan Mahmûd'un ordusu arasına karışır. Bir hacibe ulaşarak ondan, İlig'in elçisinin bir mektup getirdiğini Sultan'a bildirmesini söyler. Sultan durumdan haberdar olunca onun derhal huzuruna getirilmesini emreder. İlig huzura girerken Sultan'ı eğilmeksizin büyük bir gurur ve kibir edası ile selamlar. Huzurda bulunan devlet erkânı bunu protesto etse de, Sultan bu cesur elçiden mektubu kendisine arz etmesini ister. Ancak İlig, "bir dil ve iki kulak sahibi iki kişiden" başka herkesin huzurdan çıkmasını şart koşar. Sultan bu cesaret ve zeka abidesi elçinin tavırları karşısında sarsılmış olan öz güvenini toparladıktan sonra, dediğini kabul eder ve herkesi dışarı çıkarır. Tekrar mektubun kendine arz edilmesini talep eder. İlig, Sultan'ın tahtına yaklaşır ve "Ben İlig'im." deyince Sultan heyecandan tahtından düşecek olur. Tahtından iner ve tokalaşırlar. Sonra İlig, iki taraftan yaklaşık iki yüz bin kişilik atlı ordunun galibiyet ya da mağlubiyetten birine hasıl olmak için, sayısız insanın ölmesi, kadınların dul ve çocukların yetim kalmasının hesabının Allah'a nasıl verileceğinden bahisle "Şimdi sana başımı getirdim. İşte ben ellerinin arasındayım. Bana istediğini yap. Kıyamet gününde aleyhine olarak sana bir hasımlığım yoktur." şeklindeki hitabından oldukça etkilenen Sultan Mahmûd, "Senin İlig olduğunu hangi alamet tasdik eder?" diye sorunca İlig, Sultan'dan bu gece dönmesi için izin vermesini, ertesi gün sabah olunca barış ve sihrî akrabalık tesis etmek için bir elçilik heyetini kendisine göndereceğini ve savaş davullarının yerine neşe deflerinin sesini duyacağını söyler. İlig o gece döner ve gönderir. Mahmûdiler de, iligleri en güzel surette karşılar. Böylece iki taraf arasında elçiler gelip gitmeye başlar. Bu olay Muharrem 390 / Aralık 999 yılındadır (bkz. Karşı, 133-134). Aynı kaynaktaki bir diğer rivayet: "Bir gün İlig Han köleleri ile birlikte Özkend çevresinde ava çıktı. Bu sırada yolda iyi görünüşlü ve temiz yüzlü bir ihtiyarı (şeyhi), sırtında kuşağı ile odun taşıyarak zorlukla tepeye çıkarken gördü. İlig Han kölelerinden birine 'Git ve ihtiyarın odununu atının üzerinde taşı!' dedi. İhtiyar, 'At taşırsa kölene ne (faydası) var.' deyince, İlig Han, 'Ey köle sırtında taşı!' dedi. İhtiyar 'Köle taşırsa sana ne (faydası) var.' Bunun üzerine İlig Han atından indi ve yükü sırtına alarak biraz yürüdü, iyice yorulunca alnından terler akmaya başladı. Bunu gören ihtiyar eliyle başını mesh etti ve 'vay haline ey İlig! Bu gün kalem gibi hafif bir yükü yüklendin, kıyamet gününde bu odundan daha ağır bu kadar büyük haksızlıkları, kötülükleri ve ayıpları nasıl taşırsın, yorulma!' İlig çığlık atarak yere düşüp bayıldı. İhtiyar birden onların nazarından kayboldu. O, Allah'ın selâmı üzerine olsun, Hızır idi. Bundan sonra İlig onun elinin dokunmasının bereketini, bu günü ve yarınından itibaren sonsuza kadar durumunun saadetli olması ile aldı (bkz. Karşı, 134-135)."

Has gulâmları ile birlikte zikredilen bir diğer Türk Hakanlığı mensubu da Ali Tegin'dir.

Gazneliler, Ali Tegin'in saldırılarından ve düşmanca tutumundan bıkmıştı. Bu nedenle Gazneli Sultan Mesûd, Hârizm valisi Hârizmşâh Altuntaş'ı Ali Tegin üzerine Mâverâünnehr'e sefere memur etti. Ali Tegin ona Buhara'da karşı koyamayacağını düşünerek, Debusiye (Kutlug Ordu) şehrine çekildi. Ancak bundan önce yüz elli seçkin gulâmını Buhara kalesini savunmakla vazifelendirdi.¹⁵¹ Hârizmşâh'ın askerleri Buhârâ kalesini ele geçirdi ve en iyi Türk kölelerden yetmişini esir ettiler ve onları dergâh-ı âliye yani Sultan Mesûd'a gönderdiler.¹⁵²

Şemsü'l-Mülk Nasr (1068-1080), daha babası Tamgaç Han İbrâhîm'in sağlığında onun yerine Semerkand'da tahta çıkmaya çalışan ve Buhara'da "Togan Han" unvanı ile anılan kardeşi Şuays b. İbrâhîm'i halkın tarafsız kaldığı bir ortamda "beş yüz muharip" yani "has gulami" ile harekete geçerek mağlup etmiştir.¹⁵³ Ardından kardeşinin bulunduğu Buhârâ'ya yürüyerek, Nerşahî'nin anlattığına göre kale kapısında savaşa başlamış ve nihayet, Buhara kalesini ele geçirerek kardeşini bertaraf etmiştir (1068).¹⁵⁴ Selçuklulardaki "gulâmân-ı dergâh" örneğinde olduğu gibi, Şemsü'l-Mülk Nasr'ın Semerkand'dan Buhara'ya bir gulâmını altmış süvari ile haberci olarak gönderdiği, bir gulâmına da kışın Buhara dışında kurulan ordugâhtan şehire giden askerlerden hiç birinin gün batımından sonra şehirde kalmamasını nida ettirdiği bilinmektedir.¹⁵⁵

1.3. Hakan Oğulları

Hakan Oğulları tabiri "Beni Hâkân"¹⁵⁶ veya "Ebnâ el-Hakâniyye"¹⁵⁷ şeklinde İslam kaynaklarında kaydedilmekle birlikte genel olarak bütün ülkeyi ifade için Hakanlı Türkler "et-Türkü'l-Hâkâniyye"¹⁵⁸ tabirine de rastlanır. Bir başka ülkeye karşı yapılan savaşlarda ya da ülkeye yönelik büyük saldırılarda hakan oğullarının

---

¹⁵¹ Beyhakî, 1977, 437; 1982, 363.

¹⁵² Beyhakî, 1977, 438; 1982: 364.

¹⁵³ İbnü'l-Esîr IX, 235.

¹⁵⁴ Nerşahî, 70.

¹⁵⁵ Avfî, 85.

¹⁵⁶ Menîni, II, 83.

¹⁵⁷ Kâşgarî, tıpkı basım, 179.

¹⁵⁸ Kâşgarî, tıpkı basım, 11.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

birbirlerini yardıma çağırmaları sıkça görülen bir durumdur. Metbû, tâbi ve alt tâbi sırasına bağlı hakanlık hiyerarşi piramidinin en üstünde metbû tanınan hakan, bu olaylarda el-hakanu'l-kebîr, han-ı buzurg yahut da kara hakan veya uluğ hakan olarak belirtilir. Hakanın kardeşleri ve amcaları tâbi, onların çocukları ise alt tâbi sıfatı ile idarî olarak kendilerine tahsis edilen vilayetlerden orduları ile birlikte yardım talebinde bulunan hakan oğlunun imdadına koşarlardı.

İlig Nasr b. Ali, Mâverâünnehr'i feth ettikten sonra Gazneli topraklarına yönelik saldırılarda "leşker-i vâfir" yani kalabalık bir ordu ile akrabası Subaşı Tegin Türk ve kardeşi Cafer Tegin'i görevlendirmiştir. Bunlardan Sübaşı Tegin Türk, Herât ve Nişâbûr'u aldığıında, fethin "Nâsıru'l-Hak Han" Togan Han Ahmed b. Ali ve onun tâbisi ve kardeşi İlig Nasr adına yapıldığını bu şehirlerde bastırıldığı altın paralardaki yazılar ile duyurmuştur.¹⁵⁹ Kısa süren bu başarıdan sonra İlig Nasr, Horasan'da takibe uğrayan Sübaşı Tegin Türk'ü kurtarmak için Cafer Tegin'i altı bin kişilik bir ordu ile tekrar Belh'e tekrar göndermiştir.¹⁶⁰ Güç bela Mâverâünnehr'e dönebilen Subaşı Tegin Türk'ü ve "Bu fillere, silahlara, aletlere ve savaşçılara mukavemet edilemez."¹⁶¹ diyen askerlerini hayli azarlayan İlig Nasr, bu kez daha büyük bir hırsla Gazneli Sultan Mahmûd ile bizzat savaşmak için harekete geçmiş, ülkenin en uzak köşesine kadar hakan oğullarını yardıma çağırmıştır. İlig Nasr, elli bin kişiyi aşkın ordusu ile mağrur bir şekilde Ceyhûn'u geçtiğinde, bu talebe cevap verenler arasında "Hotan Meliki" olarak zikredilen akrabası Kadır Han Yûsuf da vardı. İlig Nasr, kalkanlar ve kamışlığı hatırlatan mızraklar arasında Hoten Türkleri ile birlikte Kadır Han'ı sağ kola yerleştirdi. Utbî, onları şöyle tavsif eder; yüzleri geniş, gözleri dar, burunları basık, sakalları seyrek, kılıçları keskin, zırhlı elbiseleri siyah ve fillerin hortumlarına benzeyen sadakları gülün dikenlerini andıran oklarla dolu idi.¹⁶²

¹⁵⁹ 396 / 1005-1006 Nişâbûr dinarı: Arka tarafda; Pâdişâ / Muhammed Resûl Allah / el-Kâdir Billah / Nâsıru'l-Hakk Han / el-Müeyyidü'l-Adl İlig Nasr yazıları vardır. Herât dinarı da aynıdır. Bkz. Fedorov ve Ilisch, a.g.m., s.26-28. Buradaki "Nâsıru'l-Hakk Han" unvanı, İlig Nasr'ın kardeşi Türk hakanlığı hakanı Togan Han Ahmed'e aittir. Bkz. Koçnev, a.g.e., 21.

¹⁶⁰ Curfâdekânî, 284.

¹⁶¹ Gerdîzî, 389.

¹⁶² Menîni II, 85.

Türk Hakanlığı'nın doğusunda Hitây boylarının kalabalık nüfusları ile ülkenin başkenti Balasagun'a sekiz günlük mesafeye kadar yaklaştıkları haberi üzerine, oluşan tehlike karşısında hasta yatağından kalkan Togan Han Ahmed yine benzer bir yardım talebinde bulunmuştur.¹⁶³ Batı da ise on iki yıllık bir aradan sonra Türk Hakanlığı ve Gazneliler arasında 1020 yılında Belh'de tekrar büyük bir savaş daha yaşanmıştır. Türk Hakanlığı'nda Arslan Han Mansûr'un yanında yine akrabası Kadır Han Yûsuf vardır. İki taraf arasındaki şiddetli savaşı Sultan Mahmûd'un Gaznelileri kazanmıştır. Türk Hakanlığı ordusunun önemli bir kısmı Mâverâünnehr'e çekilirken Ceyhun nehrinde boğulmuş, Sultan Mahmûd bu olaydan hemen sonra huzuruna gelen ve kendisini tebrik eden Hârizm elçilerine "Zaferi nasıl öğrendiniz?" diye sorunca "Su üzerinde gelen külâhların çokluğundan" cevabını vermişlerdir.¹⁶⁴

Sonuç olarak, Hakan oğulları, Balasagun'daki hakanı metbu tanıyarak bir vilayet veya bölgede "Buğra, İlig, Kadır, Arslan Tegin, Tonga Tegin, Yığan Tegin, Böri Tegin ve Öge gibi nümizmatik verilere de yansıyan muhtelif Türkçe hiyerarşik unvanlara sahiptiler. Hiyerarşideki tâbi ve alt tâbi konumlarına göre belirlenmiş hak ve sınırları içinde merkezi otoriteye bağlı idiler. Bu çerçevede kendi idari teşkilatları ve askeri birlikleri mevcuttu. İstenildiğinde kendi orduları ile birlikte hakanın ordusuna katılırlar veya diğer bir hakan oğlunun yardımına koşabilirlerdi.

Sonuç

Türk Hakanlığı henüz İslâm'a girmeden ve İslâm coğrafyasını fethetmeden önce İslâm devletlerindeki malum "gulâm" veya "mendlük" adlarıyla zikredilen askerî teşkilata, Orta Asya'da hali hazırdaki ya da geçmiş Türk devletlerindeki benzeri "evlatlık" örnekleri nedeniyle hiç yabancı olmadığı gibi, belki de tecrübe etmiş ve bünyesinde mevcuttu. Zira İslâm coğrafyasına girerek, Sâ mânîlerin Türk gulâm menşeli komutanları ile kurdukları ittifaklar, onların Hakanlığın batı yöneticileri Buğra Han Hârûn ile İlig Nasr'ın hizmetlerine kabul edilmeleri, Sâ mânî hükümdarlarının yoğun talebine rağmen gulâmların Türk Hakanlığı'na karşı askeri bir tedbire yanaşmamaları ve nihayet, ciddi hiçbir direnişle karşılaşmadan hakanlığın Mâverâünnehr'i fethiyle Sâ mânî devleti

¹⁶³ Curfâdekânî, 365-366; İbnü'l-Esîr, IX, 232.

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr IX, 233; Müneccimbaşı, 6.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

gulâmlarının (sipah-ı muazzam) esir edilerek, işe yarayanlarının “içkin er” olarak İlig Nasr’ın hakanlık ordusu bitiğine yazılmaları, herhalde geçmiş böyle bir tecrübe ile izah edilebilir.

Bir yönü ile şehirli diğer yönü ile bozkır kültürüne mensup olan Türk Hakanlığı’nın saray hizmetlileri ve muhafızları noktasında önemli kaynaklarından birinin de bağlantısız savaşçılar veya komiteler olacağı açıktır. Ali Tegin’in tatlı söz ve mal ile hizmetinde tuttuğu Selçuk Oğuzları, Böri Tegin’in Kumiç Türkleri ve Arslan Han Süleyman’ın Türk – Moğol boylarını, bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Diğer taraftan “gulâm” veya “mendlük” sisteminin, ister evlatlık sistemi olsun isterse bağlantısız savaşçılar veya komiteler olsun, bu tecrübelerdeki evlatlık, intihar gibi geçmişteki muhtelif İslâm dışı ritüellerinin kaldırılarak İslamlaştırılmasıyla, Arapların İrân’dan ve Türklerden öğrendikleri “çakar (çâkir)” veya “evlatlık” yahut “komite” sisteminin “şakiriyye” ve “teginlik” gibi müesseselere dönüşümünden veya onların bir versiyonundan başka bir şey olmadığını söylemek mümkündür.

Hakanlık teginleri, Kök Türklerde olduğu gibi küçük yaşta idari-askeri eğitim alırlardı. Kaynaklarda bazılarının bilgin, şair, hattat ve muhaddis gibi sıfatlarının kaydedilmiş olduğu düşünülürse okuma yazma eğitimi de alıyorlardı. Sonra şartlara göre çok küçük yaşta “öge” ya da genç yaşta “tegin” mertebesinde iken, “alt tâbi” vasfı ile bir vilayetin veya bölgenin sorumluluğu üzerlerine verilirdi. O andan itibaren her birinin hakanlık makamına kadar çıkabilecekleri bir süreç yaşanırdı. Fakat bu yoldaki hiyerarşi dizininde hangi mevkide yer bulacakları veya hangi basamakları tırmanmaları gerektiği konusunda, kendi başarılarının dışında devrinin şartları da etkili olurdu. İslâmî metinlerdeki kayıtlarda ise Ali Tegin, Süleymân Tegin ve Hasan Tegin gibi bir İslâmî isimden sonra gelen “tegin” unvanı ise onların, Selçuklu “Melik Sencer” örneğindeki gibi, hanedan mensubu bir şahsiyet olduğunu yani, meliklik statüsünü ifade etmekteydi.

Hakan Oğulları, Balasagun’daki hakanı metbu tanıyarak bir vilayet veya bölgede “Buğra, İlig, Kadır, Arslan Tegin, Tonga Tegin, Yığan Tegin, Böri Tegin ve Öge gibi nümizmatik verilere de yansıyan muhtelif Türkçe hiyerarşik unvanlara sahiptiler. Hiyerarşideki “tâbi” ve “alt tâbi” konumlarına göre belirlenmiş hak ve sınırları içinde merkezi otoriteye bağlı idiler. Bu çerçevede kendi idari teşkilatları ve askeri birlikleri mevcuttu. İstenildiğinde kendi orduları ile birlikte

hakanın ordusuna katılırlar veya diğer bir hakan oğlunun yardımına koşabilirlerdi.

Kaynaklar

- AKBULUT, Dursun Ali. Arap Fütuhatına Kadar Mâverâünnehr ve Horasân'da Türkler M.Ö. II-M.S. VII y.y., (AÜFEF Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum, 1984.
- ALPTEKİN, Cahit. Sha-T'o Türkleri Siyasi ve Kültürel Tarihi, İstanbul, 2008.
- ALYILMAZ, Cengiz. "Karı Çor Tigin Yazıtı", Uluslararası Türkçe Eğitim Kültür Dergisi, Sayı: 2/2, 2013, s.12, 22-23.
- AVFÎ, Muhammed. Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât, (Nşr. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898.
- AVFÎ, Muhammed. Tezkiretü Lübâbi'l-Elbâb, (Nşr. M. Abbâsî), I-II, Tahran, Kitâb-ı Furûşî Fahr Râzî, 1361.
- AYOLON, David. "Memlûk Devletinde Kölelik", (Terc.: Samira Kortantamer), L'Esclavage Mamelouk, Oriental Notes and Studies, No, 1. Kudüs, 1951: 211-247;
- AYOLON, David. Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar, I-II-III, (Çev: Abdullah Mesut AĞIR), TTK, Ankara, 2015
- BARTHOLD, V. V. Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (H. D. Yıldız), Ankara, TTK Yayınları, 1990.
- BAYKUZU, Tilla Deniz. An Lu Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti, Konya, 2013.
- BECKWITH, Christopher I. İpek Yolu İmparatorlukları, (çev. Kürşat Yıdırım), Ankara, 2011.
- BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed. Târîh-i Beyhakî, (Nşr. A. E. Feyyâz), Meşhed, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî, 1977.
- BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed. Târîhü'l-Beyhakî (Arp. Trc. Y. Haşşâb ve S. Neşet), Beyrut, Dârü'l-Nehdati'l-Arabiyye, 1982.
- BİRAN, Michal. The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History Between China and The Islamic World, Cambridge, 2005.
- BÎRÛNÎ, Ebû Reyhân. Tahkîku Mâ li'l-Hind, Beyrut, 1958.
- BUNDÂRÎ, Ebu'l-Feth. İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi, (Trc. K. Burslan), İstanbul, TTK Yayınları, 1943.
- CAFEROĞLU, Ahmet. "Türk Tarihinde 'Nöker' ve 'Nöker-zâdeler' Müessesesi", TT Kongresi, IV, Ankara, 1952, s.251-261.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

- CHAVANNES, Edouard. Notes Additionnelles Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux, Petersbourg, 1900, Année 742.
Documents Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux, Petersbourg, 1900.
- CLAUSON, Sir Gerard. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish, London, 1972.
- CURFÂDEKÂNÎ, Ebu's-Şeref Nâsîh. Tercüme-i Târîh-i Yemînî, (Nşr. C. Şiâr), Tahran, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1374.
- CÜVEYNÎ, Ata Melik. Târîh-i Cihân Güşâ, (Trc. M. Öztürk), Ankara, KB Yayınları, 1998.
- CÜZCÂNÎ, Minhâc Sirâc. Tabakât-ı Nâsırî, (Nşr. Abdül-Hay Habîbî), I-II, Tahran, Dünyâ-yı Kitâb, 1363.
- DANKOFF, Robert. Qarakhanid Literature and The Beginings of Turca-Islamica Culture, Central asian Monuments, (Ed. Hasan B. Paksoy), İstanbul, 1992, s.73-80.
- DEMİRCİ, Ümit Özgür. Uygur Metinlerinde Yılan”, Turkish Studies, Volume 9/3 Winter 2014, s.544.
- DİLÂÇAR, A. Kutadgu Bilig İncelemesi, Ankara, 2003.
- DONUK, A. Eski Türk Devletlerinde İdârî-Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul, TDA Yayınları, 1988.
- EKER, Süer. “Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme”, Türkbilgi, 2006/12:104-133.
- EKER, Süer. “Subay, Astsubay; Er, Erat / Erbaş Terimleri Üzerine”, Türk Dili, Sayı: 658.
- ERGİN, M. Orhun Abideleri, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1991
- ESİN, Emel. “Türk Sanat Tarihinde Karahanlı Devrinin mevkii”, VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1961: 100-131.
- ESİN, Emel. “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)”, DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sa., 10, 1968, s.135.
- FEDEROV M. ve L. ILISCH, “Qarakhanid Gold Coins of the 11th Century AD”, YN, VIII, Yarmouk, 1417 / 1996: 25-36.
- FEDEROV M. “Notes on the Qarâkhânids and Their Coinage”, Supplement to ONS Newsletter, 165, 2000, s. 42
- GENÇ, Reşat. Karahanlı Devlet Teşkilatı, İstanbul, KB Yayınları, 1981.
- GENÇ, Reşat. Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara, TKAE, 1997.
- GERDÎZÎ, Ebû Saîd Abdül-Hay. Târîh-i Gerdizî, (Nşr. Abdül-Hay Habîbî), Tahran, Dünyâ-yı Kitâb, 1363.
- GÖKSU, Erkan. Türkiye Selçuklularında Ordu, Ankara, 2010.
- GOLDEN, Peter. “Qarakhanids”, (Ed. J. K. Strayer), Dictionery of the Middle Ages, X, New York, 1980, 230-231.

Ömer Soner Hunkan

- GÖMEÇ, Saadettin. "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, sa. 28, Ankara, 1997: 71-84.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur. "Kara Unvanı ve Karahanlıların Menşei Üzerine", History Studies, 2/2, Samsun, 2010.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur. "Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklere Çelme ve Subutay", Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Volume 2/2 Spring 2007, s.230-238.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur. "Türk Kültüründe 'Keşik' Kelimesi, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, 2004, s119-123;
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur. "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar", Erdem, 12/36, Ankara 2002, s.2.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, Türk Tarihinden İzler, I-II, Ankara, 2014.
- GROUSSET, René. Bozkır İmparatorluğu, İstanbul, 1993.
- GÜNAL, Zerrin. "Nöker", DİA, C.33, İstanbul, 2007, s.216-217.
- HÂCİB, Yûsuf Has. Kutadgu Bilig, (Trc. R. R. Arat), Ankara, TDK Yayınları, 1991.
- HÂCİB, Yûsuf Has. Kutadgu Bilig, I, Metin, (Nşr. R. R. Arat), Ankara, TDK, 1999.
- HUNKAN, Ömer Soner. İpek Yolunun Muhafızları Steplerden Kentlere Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu, İstanbul, 2015.
- HUNKAN, Ömer Soner. Türk Hakanlığı Karahanlılar, İstanbul, 2011.
- İBNÜ'L-ESÎR, El-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, (Ed. M. Tulum), I-XII, İstanbul, Bahar Yayınları, (ofset), 1991.
- İBNÜ'L-ESÎR, El-Kâmil fi't-Târîh, (Neşr: A. El-Kâdî), IX, Beyrut, 1995
- İNAYET, Alimcan. "Doğrudan ve Dolaylı olarak Çinceye Türkçeden Geçen Kelimeler Üzerine, Türk Dünyası İncelemeleri, C.VI, Sayı: 1, 2006, s.94.
- İnşâ, (Nşr. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898.
- İZGİ, Özkan. Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Uygur Vesikalarına Göre), Ankara, 1987.
- KAFESOĞLU, İbrahim. Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618 / 1092-1221), Ankara, TTK Yayınları, 1992.
- KARŞI, Cemal. Mülhakâtü's-Surâh, (Nşr. V. Barthold), Turkestan, I, Petersburg, 1898.
- KÂŞGARÎ, Mahmûd. Divânü Lügâti't-Türk, (Trc. B. Atalay), I-IV, Ankara, TDK Yayınları, 1992.
- KÂŞGARÎ, Mahmûd. Divânü Lügâti't-Türk, Tıpkı Basım.
- KAYHAN, Hüseyin. Mengüçük Gazi'nin Kimliği ve Mengüçüklü Devletinin Kuruluşu Hakkında", Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 7, 2012, s.109.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

- KOÇNEV, B. D. "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 1)" vostočnoe İstoričeskoe İstoričnikovedenne i Spetsialnie Distsipliny Vıpusk 4, Moskova, 1995: 201-278.
- KOÇNEV, B. D. "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 2)" vostočnoe İstoričeskoe İstoričnikovedenne i Spetsialnie Distsipliny Vıpusk 5, Moskova, 1997: 245-314.
- KOÇNEV, B. D. Karahanidskie Monety: İstočnikovedčeskoe i İstoričeskoe İssledovanie, Moskova, 1993.
- KONUĞU, Enver. Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973.
- KURT, Hasan. "Saîd b. Osman", DİA, C.35, İstanbul, 2008, s.572-573.
- MENÎNÎ, Şeyh. eş-Şerhü'l-Yemînî el-Müemmâ bi'l-Fethi'l-Vehbî alâ Târîhi Ebî Nasr el-Utbî, I -II, Kahire, 1286.
- MERÇİL, Erdoğan. "Şahne", DİA, C.38, İstanbul, 2010, s.292;
- MERÇİL, Erdoğan. "Sipehsâlâr", DİA, C.37, İstanbul, 2009, s. 259.
- MERÇİL, Erdoğan. Gazneliler Devleti Tarihi, Ankara, TTK Yayınları, 1989.
- MERÇİL, Erdoğan. "Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe'ye Tercümesi), İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.V., Cüz.1-2, İstanbul, 1975, 228-229.
- MERÇİL, Erdoğan "Sipehsâlâr", DİA, C.XXXVII, İstanbul, 2009, s. 259.
- Moğolların Gizli Tarihi*, (Trc. A. Temir), Ankara, TTK Yayınları,1995
- Mücmelü't-Tevârîh Ve'l-Kisas, (Nşr. M. Ramazânî), Tahran, Dâr-ı Nede-i Kelâle-i Hâver, 1318.
- NERŞAHÎ, Ebû Bekr Muhammed. Târîh-i Buhârâ, "Tercüme-i Ebû Nasr el-Kubâvî ve Telhîs-i Muhammed b. Zufer", (Nşr. M. Radavî), Tahran, İntişârât-ı Tûs, 1363.
- NERŞAHÎ, Ebû Bekr Muhammed. Târîhü Buhârâ, (Arp. Trc. E. A. Bedevî ve N. M. Et-Terâzî), Kâhire, Dârü'l-Meârif.
- NESEFÎ, Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer. el-Kand fi Zikri Ulemâi Semerkand, (Nşr. M. Fâryâbî), es-Suudiyye, Mektebetü'l-Kevser, 1991.
- NİZÂMÎ ARÛZÎ, Semerkandî. Çehâr Makâle (Erbaa Makâlât), (Frs. Nşr. ve Arp. Trc. Muhammed b. Tâvît), Rabât, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmu'l-İnsâniyye bi'r-Rabât, 1982.
- NİZÂMÜ'L-MÛLK, Siyâset-Nâme, (Hzr. M. A. Köymen), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- ORKUN, H. N. Eski Türk Yazıtları, I-II, Ankara, TDK Yayınları,1994.
- Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, İstanbul, 1993.
- ÖGEL, Bahaeddin. Türk Kültür Tarihine Giriş (Türklerde Ordu, Ordugâh ve Otağ), VII, Ankara, 1991.
- ÖGEL, Bahaeddin. Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara, 1981, s.214.

- ÖZDEMİR, M. Nadir. Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde Kölelik (749-847), SÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2004.
- ÖZÜNLÜ, Emine Erdoğan. “Osmanlı Devleti’nde Orta Asya Kökenli Askerî Unvanların Kullanımına Dair Bazı Tespitler”, International Journal of Central Asian Studies, C. 14, 2010, s.73-93.
- PAŞAOĞLU, Derya Derin. “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Bektemür ve Şirin Mirzalar”, AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt, 33, Sayı: 56, s.151.
- SE’ÂLEBÎ, Ebû Mansûr. Yetîmetü’-d-Dehr fî Mehâsini Ehli’l-Asr, I-IV, (Nşr. M. Muhyü’-d-Dîn Abdü’l-Hamîd), Kâhire, Mektebetü’t-Ticâriyye el-Kübrâ, 1375 / 1956.
- SEM’ÂNÎ, Ebi Sa’d Abdü’l-Kerîm. El-Ensâb, (Nşr. M. E. Demec), I-XII, Beyrut, (VII: 1976), 1980-1984.
- SIBT İBNÜ’L-CEVZÎ, Miratü’z-Zamân fî Târîhi’l-Ayân, (Nşr. A. Sevim), Ankara, DTCF Yayınları, 1968.
- ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Ali. Mecmau’l-Ensâb, (Nşr. M. H. Muhaddis), Tahran, İntişârât-ı Emîr-i Kebir, 1376.
- ŞEHREZÜRÎ, Şemsüddin. Nüzhetü’l-Ervâh, (Çev. Eşref Altaş), İstanbul, 2015, s.740, (Arapça Metinde s.741).
- TAŞAĞIL, Ahmet. “Karahıtaylar”, DİA, XXIV, İstanbul, 2001: 415-416.
- TAŞAĞIL, Ahmet. Gök-Türkler, Ankara, TTK Yayınları, 1995.
- TAŞAĞIL, Ahmet. “Sir Tarduşlar”, Journal of Turkic Civilisation Studies, No.1143-150, 2004.
- TEKİN, Şinasi. “Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Âit Tarla Satış Senetleri (473, 483 =1080, 1090)”, SAD, IV, Ankara 1975: 157-186.
- TEKİN, Talat. “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, Belleten, XLVI, sa. 184, Ankara, 1982: 795-838.
- TEKİN, Talat. Orhun Yazıtları, Ankara, 1988
- TERZİ, Mustafa Zeki. “Gulâm”, DİA, C.14, s.178.
- TEZCAN Mehmet. Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih’lardan Kuşanlara), (Atatürk Ü. SBE, (Doktora Tezi), Erzurum, 1996.
- TOGAN, A. Z. V. Karahanlılar (840-1212) 1966-1967 Ders Notları, İSAM Ktp.
- TOGAN, A. Z. V. Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.
- TOGAN, Nazmiye. Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen – Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Cüz. 1-2, İstanbul, 1964, 31-33.
- TOMAR, Cengiz. “Ortaçağ İslam Dünyasında Askerî Kölelik Sistemi”, MÜSBE, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2006.

Türk Hakanlığı (Karahanlı)'nda Han Süsi

- TUNA, Osman Nedim. "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler I", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul 1972, s.229-230.
- USER, Hatice Şirin. "Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askeri Terimlerden Örnekler", *Bilig*, Sayı: 60, 2012, 263-264.
- USER, Hatice Şirin. "Byzantinoturcica'da Kayıtlı İslam Öncesi Türk Unvanları Hakkında Notlar", XV. TT Kongresi, Ankara, 2010, s.609-610;
- USER, Hatice Şirin. "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilig*, Sayı, 39, 2006, s.223-224;
- USER, Hatice Şirin. "Yeniye Yazıtlarının Okunma ve Anlamlandırılması Üzerine Yeni Öneriler -II-", 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Cilt, 2, Ankara, 2011, s.772.
- UYAR, Mustafa. İlhanlı Devletinin Askeri Teşkilatı, (Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara, 2007.
- UYAR, Mustafa. Âdâb el-Harb ve el-Şecâ'a'ya Göre "Hisar ve Kuşatma Geleneği", *DTCF, tarih Araştırmaları Dergisi*, sa.40, 2006, 215-224.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları, I, Ankara, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, Ankara, 1988.
- VEFÎK Paşa, Ahmed. *Lehce-i Osmânî*, (Hız. Recep Toparlı), Ankara, 2000.
- VLADİMİRTSOV, B. Y. Moğolların İçtimaî Teşkilatı, Ankara, 1995.
- YAZICIZÂDE Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, (Hız. Abdullah Bakır), İstanbul, 2009.
- YILDIZ, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000.
- WU HSİNG-TUNG, *Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri*, (Doktora Tezi), Taipei, 1070.

